

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Özel Sayı | Special Issue

Cilt | Volume 23 • Sayı | Issue Din ve Coğrafya

Nisan | April 2024

Abbâsî Dönemi İktisat Coğrafyası ve İslam İktisat Düşüncesine Mekânsal Bir Yaklaşım: Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticâra İsimli Eseri Üzerine Bir İnceleme*

A Spatial Approach to the Economic Geography of the 'Abbâsîd Era and Islamic Economic Thought: A Study
on Jâhiz's Work al-Tabassur bi't-Tijârah

Muhammet YURTSEVEN

Doç. Dr. | Assoc. Prof.

Süleyman Demirel Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kur'ân-ı Kerim Okumu ve Kıraat
Isparta, Türkiye

Süleyman Demirel University, Department of Basic Islamic Sciences, Qur'anic Recitation and Qiraah
Isparta, Türkiye

yurtsevenmuhammed@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2604-440X>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 20.12.2023

Kabul Tarihi | Accepted: 23.03.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.04.2024

Atıf | Cite As

Yurtseven, Muhammet. "Abbâsî Dönemi İktisat Coğrafyası ve İslam İktisat Düşüncesine Mekânsal Bir Yaklaşım: Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticâra İsimli Eseri Üzerine Bir İnceleme". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/Din ve Coğrafya (2024), 264-290. <https://doi.org/10.14395/hid.1407266>

* Bu makale 5-6 Ekim 2023 tarihlerinde gerçekleştirilen Din ve Coğrafya Sempozyumu'nda sunulan 'Abbâsî Dönemi İktisat Coğrafyası ve İslam İktisat Düşüncesine Mekânsal Bir Yaklaşım: Câhiz'in Et-Tebassur Bi't-Ticâre İsimli Eseri Üzerine Bir İnceleme' başlıklı bildirinin geliştirilmiş halidir.

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışma için etik kurul izni, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'nun 09.12.2021 tarihli ve 2021/286 numaralı kararı ile alınmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

* This article is the enhanced version of the paper titled "Abbasid Era Economic Geography and a Spatial Approach to Islamic Economic Thought: A Study on Jâhiz's Work "al-Tabassur bi al-Tijârah," presented at the Religion and Geography Symposium held on October 5-6, 2023.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: Ethics committee permission for this study was obtained with the decision of Hitit University Non-Interventional Research Ethics Committee dated 09.12.2021 and numbered 2021/286. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

A Spatial Approach to the Economic Geography of the 'Abbāsīd Era and Islamic Economic Thought: A Study on Jāḥiẓ's Work *al-Tabassur bi't-Tijārah*

Abstract

'Amr b. Bahr al-Jāḥiẓ al-Kinānī (d. 255/869), one of the most prominent figures in Arab literature, was also a prolific Islamic scholar who penned significant works in various fields such as theology, jurisprudence, exegesis, history, geography, politics, ethics, art, and economics. Jāḥiẓ is a name who lived in Bukhara, one of the important centers of the period, during the prosperous years of the 'Abbāsīd dynasty and interacted with the rulers of the period as a scientist. His unique intellectual background and the political-cultural environment of his time necessitate the examination of his works from various disciplinary perspectives.

This study primarily investigates the spatial relationship between the economic geography of Islamic culture and the 'Abbāsīd period, through al-Jāḥiẓ's work *al-Tabassur bi't-Tijārah*. This work, enriched by his travels in the vast Islamic geography, experiences in markets and fairs, and knowledge as a merchant, significantly contributes to the literature on Islamic economic geography and Islamic economics by presenting the economic structure, the geographic distribution of trade, and the commercial relationships of the 'Abbāsīd-era Islamic world. Economic geography, encompassing the intersection of economics and geography, gained considerable importance within Islamic culture, especially during the 'Abbāsīd period. This era witnessed significant advancements in various aspects of Islamic civilization, including economic, cultural, and scientific realms, with a notable expansion of trade routes contributing the development of economic geography. In this regard, al-Jāḥiẓ's work, by discussing trade in various places under/not 'Abbāsīd rule, including precious stones, clothing, furs as commodities, perfumes, hunting birds, and various rare commercial products provide insights into both the geographic and trade relations of the period.

Based on the literature review it has been found that there is a lack of comprehensive studies focusing on the economic geography of the 'Abbāsīd period in Islamic history, specifically in terms of an independent examination within the context of work-author relationships. Existing studies have generally addressed the social and commercial life of the Medieval Islamic world in a broad sense, concentrating on specific topics such as international transportation and maritime trade in the Persian Gulf, as well as examining the roles of regional trade mobility and port cities. However, these studies have not examined the general structure and dynamics of Islamic economic geography. In this context, this research, by focusing on the economic structure and trade dynamics of the 'Abbāsīd period within the framework of work-author relationships, will fill a significant gap in the literature.

This study aims to conduct an in-depth analysis of how the economic geography of the Islamic world during the 'Abbāsīd period and its economic structure can be understood through al-Jāḥiẓ's *al-Tabassur bi't-Tijārah*, focusing on his impressions gained from his travels, markets, and fairs, as well as his experiences as a merchant. Therefore, the primary problem is how to understand the economic geography and economic structure of the 'Abbāsīd-era Islamic world are elucidated through al-Jāḥiẓ al-Kinānī's work, and how elements such as trade structure, product diversity, commercial relationships, and the geographic distribution of economic activities of this period emerged.

Methodologically, this study will examine the spatial relationship between economic geography of Islamic civilization and the 'Abbāsīd period, alongside relevant literature and historical context, by analyzing the findings from both geographical and economic perspectives comparatively and assessing the influence of geographic factors and spatial relationships on Islamic economic thought. This approach also encompasses a comprehensive literature review on the 'Abbāsīd-era Islamic world and al-Jāḥiẓ's life and works, historical contextualization to understand the economic, cultural, and scientific developments of the period, comparative text analysis of trade structure, product diversity, commercial relationships, and the geographical distribution of economic activities mentioned in the work, and examination of the geographical and economic structure of the era.

In conclusion, this study has focused on the temporal evolution of Islamic economic geography, specifically illuminating the dimensions of trade and economic activities during the 'Abbāsīd period through the data presented by al-Jāḥiẓ. Considering the trade routes and popular products of the examined period, it has been determined that the work *al-Tabassur bi't-Tijārah* is a significant source for both the study of economic geography and the examination of cultural accumulation. al-Jāḥiẓ's work has been identified to be a crucial source for understanding the economic and social structure of the 'Abbāsīd era Islamic world. Furthermore, following the evaluations and analyses conducted, the work has been confirmed as an important source of the history of Islamic economic thought. In this context, it has been concluded that *al-Tabassur bi't-Tijārah* is a significant work contributing to the analysis of Islamic economic geography from both academic and historical perspectives.

Keywords: Islamic Economics, al-Jāḥiẓ, al-Tabassur bi't-Tijārah, Geography, 'Abbāsīd Era.

Abbâsî Dönemi İktisat Coğrafyası ve İslam İktisat Düşüncesine Mekânsal Bir Yaklaşım: Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticâra İsimli Eseri Üzerine Bir İnceleme

Öz

Amr b. Bahr el-Câhiz el-Kinânî (ö.255/869) Arap edebiyatının en önemli simalarından biri olmasının yanı sıra kelim, fıkıh, tefsir, tarih, coğrafya, siyaset, ahlak, sanat ve iktisat gibi alanlarda önemli eserler kaleme alan velûd bir İslam alimidir. Câhiz, Abbâsî hanedanlığının en parlak yıllarında devrin önemli merkezlerinden biri olan Buhara'da yaşamış ve bir bilim insanı olarak dönemin yöneticileriyle etkileşimde bulunmuş bir isimdir. Onun entelektüel birikimi ve yaşadığı dönemin siyasi-kültürel ortamı, eserlerini farklı disiplinlerin perspektifinden incelemeyi zorunlu kılmaktadır. Bu çalışmada, İslam kültürünün önemli bir bileşeni olan iktisat coğrafyasının Abbâsî dönemi ile mekânsal ilişkisi Câhiz'in *et-Tebassur bi't-Ticâra* isimli eseri bağlamında incelenmiştir. *et-Tebassur bi't-Ticâra*, Câhiz'in geniş İslam coğrafyasındaki seyahatleri ile pazar ve panayırlardan edindiği tecrübeler ve tacir olarak kazandığı bilgilerden beslenen bir çalışmadır. Bu yönüyle eser, Abbâsî dönemi İslam dünyasının ekonomik yapısını, ticaretin coğrafi dağılımını ve dönemin ticari ilişkilerini detaylı bir şekilde ortaya koyduğundan İslam iktisat coğrafyası ve İslam iktisadi literatürüne katkı sunacak bir mahiyettedir. Diğer taraftan iktisat coğrafyası, ekonomi ve coğrafyanın kesiştiği bir birleşimi ihtiva ettiğinden İslam kültürü açısından özellikle de Abbâsî döneminde önemli bir inceleme alanını ifade etmektedir. Çünkü Abbâsî dönemi, İslam medeniyetinin birçok alanında önemli gelişmelerin yaşandığı bir zaman dilimidir. Nitekim bu dönemde İslam dünyası; ekonomik, kültürel ve bilimsel açıdan büyük gelişmeler kaydetmekle birlikte ticaret yollarının önemli ölçüde genişlemiş olması iktisat coğrafyasının gelişimine de katkı sunmuştur. Bu yönüyle Câhiz'in eserini içeriyi oluştururken Abbâsî idaresi altında olan/olmayan mekânlardaki ticaretten mülhem kıymetli taşlar, giyim eşyası ve emtia olarak kürkler, kullanılan itriyatlar, av kuşları ve muhtelif nadir ticari ürünlerden bahsetmesi dönemin hem coğrafi hem de ticari ilişkisini ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, Câhiz el-Kinânî'nin *et-Tebassur bi't-Ticâra* eseri üzerinden iktisat coğrafyasının Abbâsî dönemi boyunca nasıl geliştiği ve bu gelişmenin hangi mekânsal faktörlerle ilişkili olduğunu, Abbâsî dönemi İslam dünyasının iktisat coğrafyası ile bu dönemin ekonomik yapısının nasıl anlaşılacağını Câhiz'in geniş İslam coğrafyasına yaptığı seyahatler, pazar ve panayırlardan edindiği izlenimleri ve tacir olarak yaşadığı deneyimleri merkeze alarak derinlemesine analiz etmeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla araştırmanın temel problemi, Abbâsî dönemi İslam dünyasının iktisat coğrafyasının ve ekonomik yapısının, Câhiz el-Kinânî'nin eseri aracılığıyla nasıl anlaşılacağı ve bu dönemin ticaret yapısı, ürün çeşitliliği, ticari ilişkiler ve ekonomik faaliyetlerin coğrafi dağılımı gibi unsurların ne şekilde ortaya çıktığıdır.

Yapılan literatür araştırması sonucunda Abbâsî dönemi İslam iktisat coğrafyasını müstakil olarak ele alan ve bunu da eser-müellif ilişkisi içerisinde inceleyen bir çalışma tespit edilemediğinden araştırma konumuza odaklanan kapsamlı bir çalışmanın eksikliği ortaya çıkmıştır. Mevcut çalışmalar genellikle Orta Çağ İslam dünyasının sosyal ve ticari hayatını genel olarak ele almış, Basra Körfezi'nde uluslararası taşımacılık ve deniz ticareti gibi spesifik konulara yoğunlaşmış, bölgesel ticaret hareketliliği ve liman şehirlerinin rollerini incelemiştir. Ancak bu çalışmalar, İslam iktisat coğrafyasının genel yapısını ve dinamiklerini merkeze alarak incelememiştir. Bu bağlamda Abbâsî dönemi İslam iktisat coğrafyasını, ekonomik yapısını ve ticaret dinamiklerini eser-müellif ekseninde merkeze alarak ele alan bu çalışma literatürde önemli bir boşluğu dolduracaktır.

Yöntem olarak bu çalışmada İslam medeniyetine ait iktisat coğrafyasının Abbâsî dönemi ile mekânsal ilişkisi, ilgili literatür ve tarihsel bağlam eşliğinde dönemin temel kaynakları taranarak incelenecek ve elde edilen bulgular hem coğrafya hem de iktisadi açıdan karşılaştırmalı olarak analiz edilerek İslam iktisat düşüncesine coğrafi etmenlerin ve mekân ilişkisinin etkisi incelenecektir. Ayrıca, Abbâsî dönemi İslam dünyası ile Câhiz'in yaşamı ve eserleri hakkında kapsamlı bir literatür taraması, dönemin ekonomik, kültürel ve bilimsel gelişmelerini anlamak için tarihsel bağlam değerlendirilmesi, eserde geçen ticaret yapısı, ürün çeşitliliği, ticari ilişkiler ve ekonomik faaliyetlerin coğrafi dağılımı gibi unsurlar; dönemin diğer kaynaklarına başvurulması, modern akademik çalışmalarla karşılaştırmalı metin analizi ve çağın coğrafi ve iktisadi yapısının incelenmesi bu yöntemin genel çerçevesini ihtiva etmektedir.

Sonuçları itibarıyla bu çalışma, İslam iktisat coğrafyasının dönemsel evrimine odaklanarak, özellikle Abbâsî döneminin ticaret ve ekonomik faaliyetlerinin boyutlarını Câhiz el-Kinânî'nin aktardığı verilerle ortaya koymuştur. İncelenen döneme ait ticaret yolları ve rağbet gören ürünler dikkate alındığında -dönemin ekonomik ve sosyal yapısının anlaşılmasına olanak sağlayan- *et-Tebassur bi't-Ticâra* isimli eserin hem iktisadi coğrafya hem de kültürel birikimin incelenmesi açısından önemli bir kaynak olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Câhiz el-Kinânî'nin eserinin, Abbâsî dönemi İslam dünyasının ekonomik ve sosyal yapısının anlaşılmasında önemli bir kaynak mesabesinde olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca eserin, yapılan değerlendirme ve analizler sonucunda İslam iktisat düşüncesi tarihinin kaynakları arasında yer aldığı doğrulanmıştır. Bu bağlamda, *et-Tebassur bi't-Ticâra* isimli eserin hem akademik hem de tarihsel perspektiften, İslam iktisat coğrafyasının analizine katkıda bulunan önemli bir eser olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam İktisadi, Câhiz, et-Tebassur bi't-Ticâra, Coğrafya, Abbâsî Dönemi.

Giriş

İktisat ve coğrafya ilişkisi, insanlık tarihinden itibaren mekânsal olanın yaşamsal koşullar üzerindeki etkisini ortaya çıkaran en önemli tezahürlerden birisidir. İnsanların yaşamlarını devam ettirmek için kaynak temini, dağılımı ve tüketimi konularında mekânsal olarak düzenlenmiş bir sistem içerisinde olmaları ve insanın fiziki olarak mekânla kurduğu ontolojik ilişki, iktisat ile coğrafyayı önemli kılmaktadır. Bu iki disiplin, kadim insanlık tarihinden itibaren toplumsal olanla doğrudan ilişik olmakla birlikte günümüzde ekonomi coğrafyası ya da iktisadi coğrafya adı verilen modern bir alt disiplinin kesişim alanını ifade etmektedir. Coğrafya ya da başka bir deyişle mekânsal bağlam, İslam düşüncesi açısından toplumsal ve kültürel yaşamın dar ve geniş anlamda çevrenin ifadesi olarak ifade ederken aynı zamanda İslam kültürünün teorik açıklamalarında önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda İslam düşünce geleneği içerisinde coğrafya ve insan ilişkisini ele alan birçok eser kaleme alınmış ve bu alana dair fikrîsel bir birikim oluşmuştur.¹

Hicri 3/9. ve 4/10. asırlar, İslam toplumunun fetihler üzerine yoğunlaşmış halinin azalıp daha çok sosyal ve kültürel gelişmelere odaklandığı bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönem içerisinde ortaya çıkan sosyal ve kültürel dönüşümlerin entelektüel çerçevede incelenmesini mümkün kılan alanlardan birisi de iktisadi içerikli metinler ve bu metinlerin ihtiva ettiği anlamsal çerçevedir. İnsanın doğal bir çevrede yaşama zorunluluğu ve bu çevrenin de kendisinde mündemiç olan doğal bir düzeni haiz olması, beşerî ve çevresel faktörlerin toplumsal yaşam üzerindeki etkilerini incelemeyi önemli kılmaktadır. Bu bağlamda iktisadi hayatı ilgilendiren konularda önemli unsurlardan birisinin de mekân olması ve mekânın da doğrudan iktisadi kararlar üzerinde etki etmesi bu çalışmanın motivasyonunu oluşturmaktadır.

Literatür içerisinde Abbâsî dönemini merkeze alarak İslam iktisat coğrafyasını eser-müellif bağlamında inceleyen ve Câhiz'in çalışmasını bu bağlamda konu edinen bir çalışma tespit edilememiştir. Mevcut literatür incelendiğinde, Taner Yıldırım'ın *Abbâsîler Dönemi Basra Körfezinde Uluslararası Taşımacılık ve Ticâret* adlı doktora tezi ve bu çalışmanın genişletilmiş hali olan *Ticaretin Altın Çağı*, Basra Körfezi ve Abbâsî dönemini merkeze alsada bu çalışmalar daha çok ticari denizcilik faaliyetleri üzerine yoğunlaşmış, bölgesel ticaret hareketliliği ve liman şehirlerinin rolü gibi konuları ele almış ancak İslam iktisat coğrafyasının genel yapısı ve Câhiz'in ilgili eseri üzerine odaklanmamıştır.² M. Mahfuz Söylemez tarafından eserin tercümesi ilave notlarla yayınlanarak dilimize kazandırılmış ancak eser İslam iktisat coğrafyası açısından değerlendirilmemiştir.³ Sabri Orman, *Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları* isimli çalışmasında ise İslam iktisat düşüncesinin coğrafi kaynakları bağlamında Câhiz ve eserine değinmiş ancak içerik analizi yapmamıştır.⁴ Abdülhalik Bakır'ın yapmış olduğu⁵ üç ayrı çalışmada Orta Çağ İslam dünyasında çeşitli endüstrileri detaylı bir şekilde incelemiş olmasına

¹ İslam düşünce geleneğinde coğrafya ve mekân ilişkisini ele alan eserlerden birkaçını burada zikretmek gerekirse; İbn Haldun'un *Mukaddime*'si, Mes'ûdî'nin *Murûcu'z-Zeheb*'i, İdrisi'nin *Kitâbu Rucâ'*ı, İbn Batuta'nın *er-Rihle*'si, Makdîsî'nin *Ahsenü't-Tekâsîm*'i bu alanın en güzel örnekleridir.

² Taner Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, ed. Yunus Emre Tansü (Elazığ: İksad, 2022). Doç. Dr. Taner Yıldırım ve eserin editörlüğünü yapan Doç. Dr. Yunus Emre Hansu hocalarımızın 2022 yılında yayınlanan *Ticaretin Altın Çağı* isimli geniş kapsamlı çalışması Orta Çağ İslam dünyasının iktisadi, sosyal ve kültürel anlamda coğrafi bir haritası mahiyetindedir. Böyle bir çalışmayı başta İlahiyat alanı olmak üzere ülkemiz literatürüne kazandırdıkları için kendilerine minnettarım.

³ M. Mahfuz Söylemez, "Câhiz'in et-Tebessur bi't-Ticare Adlı Risalesi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 42/1 (2001), 305-331. Çalışma boyunca çalışmasından müstefid olduğum eserin tercümesini ilave notlar ve dakik bir şekilde ülkemiz literatürüne kazandıran Prof. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez hocamıza burada teşekkürü özellikle bir borç bilirim.

⁴ Sabri Orman, "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 4/6 (1999), 9-48.

⁵ İslam dünyasında ve özellikle de Orta Çağ'da ticari ürünleri ve üretim sektörünü geniş kapsamlı ve takdire şayan bir şekilde ele alan Prof. Dr. Abdülhalik Bakır hocama teşekkürü bir borç bilirim ve bir ilahiyat akademisyeni olarak çalışmalarından son derece istifade ettiğimi burada özellikle belirtmek isterim.

rağmen, bu ürünlerin ve üretim sektörlerinin İslam iktisat coğrafyası bağlamında değerlendirilmesi yapılmamıştır.⁶ Son olarak da Ahmet Nurullah Özdal'ın *İslam İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı, Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)* isimli çalışması ise Abbâsî döneminin iktisat coğrafyasını doğrudan ele almak yerine, daha genel bir perspektif sunmuş ve Câhiz'in ilgili eseri sadece kısmi bir referans olarak kullanılmıştır.⁷ Bu bağlamda, Câhiz el-Kinânî'nin et-Tebassur bi't-Ticâra adlı eseri, Abbâsî dönemi İslam iktisat coğrafyasını merkeze alarak, dönemin ekonomik yapısını ve ticaret dinamiklerini kapsamlı bir şekilde ele alan bir çalışma olarak literatürdeki boşluğu dolduracak mahiyette olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada Câhiz el-Kinânî'nin ticarete tahsis etmiş olduğu *et-Tebassur bi't-Ticâra* isimli eserinde hem dönemin hem de mekânın ekonomi ile ilişkisi coğrafya ve iktisat ekseninde ele alınmış, tarih ve coğrafya eserlerinin iktisadi düşünceye malzeme taşıyan yönü eser-müellif sınırlılığı içerisinde vurgulanmıştır.⁸ Câhiz bu eserinde, İslam toplumu ve onunla dinamik bir ilişki içerisinde olan coğrafi mekânları açıklayıcı bir parametre olarak kullanmış ve dönemin ticari yaşamını coğrafya ile ilişkilendirerek göstermiştir. Coğrafya ve iktisadi hayatın bileşeni olan iktisat coğrafyası da bu eserin ana muhtevasını oluşturmuştur. Bu nedenle çalışma, literatür taraması yoluyla elde edilen veriler, dönemi ihtiva eden eser ve yapılan akademik çalışmalarla karşılaştırmalar ile eser merkezli içerik analizine dayanmıştır. Coğrafya ve iktisat ilişkisi içerisinde elde edilen bu bulgular, dönemin sosyal ve kültürel ortamına bağlı olarak İslam iktisat düşüncesi çerçevesinde değerlendirilerek açıklanmış, harita ve tablolardan yararlanılarak betimsel bir tasvir yapılmıştır.

1. Coğrafya ve İslam Düşüncesine Etkileri

Coğrafya kelimesi (geographo) antik Yunanlılar tarafından “gaia” ve “graphein” kelimelerinin formülasyonu ile “toprak” ve “yazmak, çizmek” anlamlarına mündemiç olup toprağın kayıtları ya da toprakla ilgili hesaplamalar şeklinde kullanılmış ve dilimize İtalyanca “geografia” kelimesinden geçmiştir. Arapça'da coğrafya kelimesi (جغرافيا) “tarif-i arz ilmi” ya da “vasfu'l-arz” tabirleriyle kullanılmış ve köken itibarıyla diğer dillerdeki anlam muhtevasına sahip olmuştur.⁹ Etimolojik kökenlerden hareketle kadim insanlık tarihinde coğrafya bir nevi mekânın tasviri ile süregelen bir betimsel paradigmaya sahipken modern dönemle birlikte (16. yy. ve sonrası) determinist bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Bu bakış açısı insan-mekân ilişkisini yeterli düzeyde anlamak ve açıklamak yerine daha açık bir ifade ile coğrafya ile diğerinin ilişkisini bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirme biçimini kendi uhdesinde devam ettirememiş ve yalın bir idiografik bilgisine sıkıştırılmıştır. Bu paradigma değişimiyle coğrafya, mekânın kontrol edilmesi anlamında bir yaklaşıma dönüştürülmüş, öteki mekânları tanımaktaki amaç sömürmenin ve ele geçirmenin bilgisi olarak algılanmıştır. Zamanla bu paradigma, coğrafyacıları ele aldıkları mekânda, zamandan ve toplumsal koşullardan bağımsız olarak geçerli olabilen yasaları aramaya sevk

⁶ Abdülhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, *Bellefen* 64/241 (2000), 749-826; Abdülhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağışı* (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000); Abdülhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi”, *Bellefen* 65/242 (2001), 75-160.

⁷ Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2016).

⁸ İslam düşünce geleneği içerisinde iktisadi coğrafya alan yazınına dair katkıları incelemek için bk. Orman, “Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadi Düşünce Tarihinin İslâmî kaynakları”, 9-48.

⁹ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004), “Coğrafya”; *Kubbealtı Lugatı*, “Coğrafya” (Erişim 03 Haziran 2023); *Nişanyan Sözlük*, “Coğrafya” (Erişim 02 Haziran 2023); Sayyid Maqbul Ahmad, “Coğrafya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

etmiş, aydınlanma anlayışıyla da tasarım ve yapı olarak inşa edilen mekân, pozitivist bir yaklaşımla coğrafyayı ele alınır hale getirmiştir.¹⁰

Coğrafya alanında ilk çalışmalar dünyanın tasvir edilerek öğrenilmesi ve ölçümlerle açıklanarak anlama gayretini (betimsel tasvir) ihtiva etmekteydi. Bu çalışmalar günümüz coğrafya biliminin temelini oluşturmakla birlikte zamanla ihtiva ettiği alanı aşarak bilimsel paradigma ekseninde insan ve mekânın etkileşimini “bilimsel metot ve yöntemlerle” inceleyen birçok alt disiplini de içerisine alarak geniş bir bilim dalı haline gelmiştir. İlk dönemlerden itibaren coğrafya üzerine kafa yoran insanlar üç temel tasnifle bu çalışmalarını şekillendirmiştir. Bu bağlamda ilk gelenek topografik temelde olup yeryüzünü ve insanları tasvir ederek bu alana katkı sunmuştur. Bir diğer gelenek ise cebir ve astronomi vasıtasıyla yeryüzünün çeşitli açılardan ölçümünü yaparak bu alanı geliştirmişlerdir. Teolojik gelenek ise insanın yeryüzünde varoluş nedeni hakkında soruşturmalar yaparak coğrafya ve mekân ilişkisini incelemiş ve günümüzde coğrafyanın en temel iki ayrımı olan beşeri coğrafyanın temellerini atmışlardır. İlk iki gelenek de fiziki coğrafyanın teşekkülüne zemin hazırlayarak bu alanın gelişmesine ciddi katkılar sunmuşlardır.¹¹

Coğrafyanın insan ile ilişkilendirilerek beşerî bir boyutla ele alınmasının temel nedenleri; insanın yeryüzüne dağılımı, yaşam biçimi, iktisadi faaliyetleri ve doğal çevre ile kurduğu ontolojik bağ gibi unsurlara dayanmaktadır. Bu bağlamda insanın düşünsel faaliyetleri mekânla zorunlu bir ilişki içerisinde olmakta ve mekân, düşüncüyü ortaya çıkaran ana unsurlardan birisi haline gelmektedir. Önce mekânın var olması ve bu mekânda da insanın neşet etmesi ise başlı başına coğrafyayı toplumsal yapı için önemli kılan başat unsur olmaktadır.¹²

Mekân, imkân tanımakta ve bu imkânın nedeni olmasından dolayı da oldukça geniş bir muhtevaya sahip olmaktadır. Özellikle coğrafya bağlamında mekân, dünyayı tanıma ve tanımlamada, parçadan bütüne ulaşmada ve nihayetinde insan ile ilişkilendirilerek olgu ve olayları açıklamalarda önemli bir araç olmaktadır. Mekân, fiziki bağlamın ötesinde bir olgudur ve insanın bulunduğu (olduğu) ortamda; yeri, yerin derinliğini ve yerin üzerindeki uzay boşluğunun tamamını ihtiva eden bir anlam muhtevasına sahip olduğu için “çevre” kelimesinden daha şümulüdür. Dahası mekân kavramı, anlam muhtevasında mündemiç olan ve fiziki ortamın ötesini ifade eden toplumsal, psikolojik ve iktisadi alanları da ifade etmektedir ki bu da mekânı; insanın yaşadığı, tüm faaliyetlerini gerçekleştirdiği, deneyimlerini elde ettiği, şekillendirdiği ve şekil aldığı fizik ötesi bir yer yapmaktadır.¹³

İslam dininin ortaya çıktığı ve yayıldığı coğrafi bölgeler, İslam düşüncesinin şekillenmesinde ve gelişmesinde önemli bir rol oynadığından coğrafya ve İslam düşüncesi, birbirleriyle derinlemesine bağlı iki önemli alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Coğrafyanın İslam düşüncesi üzerindeki yadsınamaz etkisi, İslam’ın neşet ettiği toplumsal, kültürel ve ekonomik koşulları

¹⁰ Aydınlanma sonrasında ortaya çıkan gelişmelerin coğrafya ve mekân üzerindeki algısal değişim boyutlarını görmek için bk. Münür Bilgili, “Coğrafyada Mekân Felsefesi Üzerine Yaklaşımlar”, *International Journal of Geography and Geography Education* 41 (2020), 88-102; Nurettin Özgen, “Bilim Olarak Coğrafya ve Evrimsel Paradigmaları”, *Ege Coğrafya Dergisi* 19/2 (2010), 1-26; İrfan Kaygalak, “Postmodern Eleştirilerin Coğrafi Düşünce ve Yeni Mekân Kavrayışları Üzerine Yansımaları”, *Coğrafi Bilimler Dergisi* 9/1 (2011), 1-10.

¹¹ Erol Tümertekin- Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafya: İnsan, Kültür, Mekân* (İstanbul: Çantay Kitabevi, 2019), 3-11.

¹² Mekân, olmaya imkân veren alan, oluşun meydana geldiği yer, insan ve ötesini bir arada ele almayı mümkün kılan olgu ve insanın temekkün etmesi gibi birçok nazari yaklaşımla ele alınmıştır. Bu yaklaşımları görmek için bk. el-Cürcânî Ali b. Muhammed b. Ali Şerif, *et-Ta’rifât* (Beyrut: Dar’ul-Kütübî’l-İlmiyye, 1983), “Mekân”; Yâkub bin İshak el-Kindî, *Felsefi Risaleler*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 284-285; İlhan Kutluer, “Mekân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003).

¹³ Münür Bilgili, “Coğrafyada Mekân Felsefesi Üzerine Yaklaşımlar”, *International Journal of Geography and Geography Education* 41 (2020), 88-102; Tümertekin-Özgüç, *Beşeri Coğrafya/İnsan, Kültür, Mekân*, 111.

anlamak ve analiz etmek açısından büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca İslam dininin neşet ettiği ortam, fetihler, yayılma ve iskân politikaları ile mekânın İslam düşüncesi üzerindeki etkileri İslam'ın, coğrafi bağlamla ilişkisinin boyutlarını tebarüz ettiren alanlardır.¹⁴

İslam dini, 1/7. yüzyılda Arabistan Yarımadası'nda doğmuştur. Bu bölge, çöl iklimi ve sert yaşam koşullarıyla karakterize edilen bir coğrafyaya sahiptir. Bu coğrafi faktörler, İslam'ın doğuşu ve yayılmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Arabistan'ın coğrafi olarak izole edilmiş konumu, İslam'ın ilk yıllarında diğer kültürlerle etkileşimini sınırlamış ve bağımsız bir İslam kimliğinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Genişleyen coğrafya ile birlikte diğer kültürlerle temas kurulmuş ve izole olan bu yapı gitgide kırılarak İslam medeniyetinin engin kültürü inşa edilmeye başlanmıştır. Bu kültürün şekillenmeye başladığı yerlerin en önemlisi de Bağdat olmuştur.¹⁵

Coğrafi faktörlerin etkisi İslam'ın yayılma sürecinde de oldukça etkili olmuştur. İslam'ın ilk dönemlerinde gerçekleştirilen fetihler, Müslümanların coğrafi olarak geniş bir alana yayılmasına ve İslam'ın yeni topraklarda kökleşmesine katkıda bulunmuştur. Bu fetihler, İslam düşüncesinin farklı coğrafi bölgelerde çeşitlenmesine ve yerel kültürlerle etkileşimine vesile olmuştur. Örneğin, İslam düşüncesinin İspanya'da yayılması, Endülüs medeniyetinin ortaya çıkmasına, Şam ve Bağdat'ın fethedilmesi ise kültürel medeniyetin inşasına önemli ölçüde katkılar sunmuştur.¹⁶ Sosyal-kültürel gelişim süreci içerisinde fethedilen ya da ele geçirilen bölgelerin bir sonraki adımı daha çok ilgi, daha fazla gayret gösterilerek bilgi ve medeniyetin geliştirilmesine odaklanmaktadır. Mekânın elde edilmesi, medeniyetin gelişimine de imkân vermektedir. Hz. Peygamber'in Medine'de temekkünü ile İslam'ın sosyal ve kültürel gelişim safhası başlamış ve İslam fetihleri ile temellük edilen yerlerde bu süreci ilmi, sosyal ve kültürel faaliyetler takip etmiştir.¹⁷ Bu faaliyetlerin içerisinde en dikkat çeken gelişim süreçlerinden birisi de iktisadi hayat olmuştur. İktisadi hayat da coğrafya ile doğrudan ilişkili bir biçimde kendisini farklı biçimlerde tezahür ettirerek gelişimini sürdürmüştür.¹⁸

Sonuç olarak fethedilen bölgelerle birlikte coğrafya, İslam düşüncesinin teşekkülüne imkân veren ve üzerinde derin bir etkiye sahip olan bir alan olmuştur. İslam'ın köken aldığı coğrafi bağlam, onun özgün bir kimlik kazanmasına ve yayılmasına zemin hazırlamıştır. İslam düşüncesinin coğrafi olarak farklı bölgelere yayılması, yerel kültürlerle etkileşimini sağlamış ve İslam kültürünün çeşitlenmesine katkıda bulunmuştur. Coğrafi faktörler, tarım, iklim, su kaynakları ve coğrafi özellikler gibi unsurlar aracılığıyla İslam düşüncesinin sosyal, ekonomik ve çevresel yönlerini şekillendirmiştir. Örneğin, Mısır ve Mezopotamya gibi verimli topraklara sahip bölgelerde tarım ve sulama sistemlerinin gelişmesi, İslam'ın sosyal ve ekonomik düşüncesini etkilemiştir. Dağlık bölgelerde ise sınırlı kaynaklara dayalı yaşam koşulları, İslam düşüncesinin

¹⁴ Müslümanlar 8. yy.'da tercüme faaliyetleri sonrasında Yunanlıların coğrafi ve astronomi bilgi birikimiyle Ptolemaios (Batlamyus) (ö. MÖ 283) ve diğer Yunan filozoflarının eserlerinin Arapçaya çevrilmesiyle karşılaştılar. Müslüman edindikleri bu bilgi birikimini ve bu alana dair görüşleri geliştirerek daha da ileri bir seviyeye taşımışlardır. Coğrafya sahasında Müslüman bilim adamları, bilimsel araştırmalar için gerekli olan teori ve uygulamaları da geliştirerek sonraki nesillere ciddi bir miras oluşturmuş ve alan yazınına önemli katkılarda bulundular. Ancak 13.yy'dan itibaren Batı düşüncesi İslam coğrafyalarında egemen hale geldikçe Müslüman bilim adamlarının coğrafyaya olan ilgisi azaldı. Coğrafyanın İslam düşüncesine etkilerini ve bu etkileşimin karşılıklı ilişkilerinin görmek için bk. Akhtar Husain Siddiqi, "Muslim Geographic Thought and the Influence of Greek Philosophy", *GeoJournal* 37/1 (1995), 9-15; Ahmad, "Coğrafya", 8/62-63.

¹⁵ S. Bahadır Samadi, "Abbâsî Hâkimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler", çev. A. Turan Yüksel, *İstem* 6/12 (2008), 241-250; Mustafa Demirci, "Bütün Yollar Bağdat'a Çıkar: "Antik Çağ Bilim, İnanç ve Düşüncelerinin Bağdat'a İntikali", *İstem* 30 (2017), 225-256.

¹⁶ Ahmad, "Coğrafya", 8/62-63.

¹⁷ İlyas Uçar, *Hz. Muhammed Zamanında Medine'de Gündelik Hayat: Mekanın Üretimi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2019), 77-146.

¹⁸ John H. Kramers, "Coğrafya ve Ticaret", çev. Murat Ağarı, *İslami Araştırmalar Dergisi* 16/4 (2003), 678-687.

dayanışma ve paylaşma prensiplerinin gelişmesinde etkili olmuştur.¹⁹ Bu nedenle, coğrafya ve İslam düşüncesi arasındaki ilişki hem akademik çalışmalar hem de İslam düşüncesinin anlaşılması ve yorumlanmasında önemli bir araştırma alanı olmaya devam etmektedir.²⁰

1.1. İktisat ve Coğrafya İlişkisi

İktisat, kaynakların tahsisi, üretim, dağıtım ve tüketim süreçleriyle ilgilenen bir disiplindir. İktisadi faaliyetlerin mekânsal boyutu ise ekonomi coğrafyası tarafından incelenmektedir. İktisat, üretim faktörlerinin, malların ve hizmetlerin fiziksel mekân içinde nasıl yerleştiğini ve etkileşimde bulunduğunu değerlendirir. Bu, kaynakların coğrafi dağılımı, ticaret yolları, lojistik ağlar, bölgesel kümelenme ve yerel ekonomik kalkınma gibi konuları içermektedir.²¹

İktisadi etkinliklerin coğrafi bağlamda ele alınması, farklı bölgeler arasındaki ekonomik farklılıkları anlamaya ve açıklamaya yardımcı olmaktadır. Bir bölgedeki kaynakların varlığı veya yokluğu, coğrafi konumun avantajları veya dezavantajları, yerel talep ve arz koşulları gibi faktörler, bir bölgenin iktisadi açıdan coğrafya ile ilişkisini ifade etmekte ve bu ilişki de o bölgenin gelişmesini etkileyen unsurların başında gelmektedir. Örneğin, bir bölgede tarımsal kaynakların ve buna bağlı olarak ürünlerin bolluğu, tarıma dayalı bir ekonomik yapının ortaya çıkmasına ve o toplumun bu alanda uzmanlaşmasına neden olmaktadır.²²

İktisadi coğrafya, bölgesel farklılıkların ve mekânsal eşitsizliklerin nasıl oluştuğunu anlamaya çalışır. Bu, gelişmiş ve gelişmekte olan bölgeler arasındaki gelir farklarını, yoksulluk ve eşitsizlik sorunlarını, kentsel ve kırsal bölgeler arasındaki dengesizlikleri ve bölgesel dönüşüm süreçlerini incelemeyi gerektirir. Ayrıca, ticaret, sermaye hareketleri, göç, küresel tedarik zincirleri gibi küresel ekonomik faktörlerin bölgesel düzeydeki etkilerini de araştırır.²³ Diğer taraftan iktisadi coğrafya, toplumsal yapıların şekillenmesi, düşünsel zeminin belirlenmesi ve kültürel gelişimin sürdürülebilir olması açısından önem taşır. İlk olarak, iktisadi coğrafya, kaynakların mekânsal dağılımının ekonomik etkinlikleri nasıl etkilediğini ve bölgeler arasındaki ekonomik ilişkilerin nasıl şekillendiğini anlamaya yardımcı olur. Bu bilgi, iktisadi politikaların ve planlamaların geliştirilmesinde ve uygulanmasında önemli bir rol oynar. Örneğin, bir bölgedeki kaynakların eksikliği ya da fazlalığı nedeniyle ortaya çıkan sorunlar, yerel bölge dışında yürütülecek ticaret politikalarını belirler veya kaynak tahsisi/transferi stratejilerinin yürütülmesine zemin hazırlar.²⁴

İktisadi coğrafyanın ikinci işlevi ise mekânsal düzeydeki ekonomik farklılıkları ve eşitsizlikleri analiz ederek sosyal adaleti ve sürdürülebilir kalkınmayı hedeflemektir. Bölgeler arasındaki gelir farklılıkları ve bölgesel dengesizlikler, ekonomik kalkınmanın ve refahın sürdürülebilir olup olmadığını belirlemeye yardımcı olan unsurlardır. Bu nedenle iktisadi coğrafya, bölgesel kalkınma politikaları ve stratejilerinin geliştirilmesi gibi alanlarda önemli bir rol oynamaktadır. Son olarak, iktisadi coğrafya, küresel ekonominin bölgesel düzeydeki etkilerini anlamaya yönelik bir perspektif sunarak yerelin ötesine geçme, ticaret, ürün transferi, sermaye hareketleri, iletişim ve etkileşim gibi faktörlerle sosyal ve kültürel yaşamı doğrudan şekillendirmektedir.²⁵

¹⁹ Emin Medenî, *et-Târihu'l-Arab ve Coğrâfiyyâtühû* (Riyad: Dâru'l-Kavâfil li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2008), 1/345-347.

²⁰ Ahmed Nefis, "Coğrafya", çev. Mustafa Armağan, *İslam Düşüncesi Tarihi*, ed. Mian Muhammed Şerif, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 1/35-66.

²¹ Jean Baby, *Ekonomi Politiğin Temel Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya (İstanbul: Sosyal, 1975), 8-13.

²² Rauf Belge, "İbn Haldun'un Mukaddime'sinde İktisadi Coğrafya", *Öneri Dergisi* 13/50 (2018), 266-287.

²³ Warren E. Gates, "The Spread of Ibn Khaldûn's Ideas on Climate and Culture", *Journal of the History of Ideas* 28/3 (1967), 415-422.

²⁴ Henry Wai-chung Yeung, "Rethinking Relational Economic Geography", *Transactions of the Institute of British Geographers* 30/1 (2005), 37-51.

²⁵ R. C. Estall, "Economic Geography and Regional Geography", *Geography* 62/4 (1977), 297-310.

1.2. Abbâsî Dönemi İslam İktisat Coğrafyası

İslam'ın ortaya çıktığı Arap yarımadası, coğrafi olarak üç büyük kıtanın (Asya-Avrupa-Afrika) ortasında konumlanmıştır. İslam'ın neşet ettiği dönemde Arap yarımadası, birçok farklı kültürle siyasi, ticari ve sosyolojik açıdan sınırları olan stratejik bir konumdadır.²⁶ Dönemin önemli merkezleri olan Irak ve Şam şehirlerine doğrudan, İran ve Rum nüfuzu altındaki topraklara da dolaylı olarak kuzey sınırı bulunan yarımada, Avrupa ve Asya kıtalarına bu coğrafya üzerinden bağlantı kurmuştur. Batısında bulunan Kızıldeniz sayesinde Roma nüfuzu altında bulunan Mısır ve Habeşistan topraklarına sınır olmuştur. Güneyinde bulunan Aden, Yemen ve Umman topraklarına sınır olması Arap yarımadasına önce Umman Denizi ve Aden Körfezi ardından da Hint Okyanusuyla bağlantı kurma avantajı sağlamıştır. Bu avantaj sayesinde Asya ile bağlantı yollarını da elde eden Yarımada hem doğu hem de batı ticaretinde önemli bir merkez haline gelmiştir.²⁷

Arap yarımadasını iktisadi avantajlar açısından önemli kılan unsur bereketli hilal toprakları (Hilâlül'-Hâsib) olarak bilinen Dicle ve Fırat nehirleri ile bağlantı kurulabilen bir hinterlandın oluşmasıdır. Halife Mansur, Dicle ve Fırat nehrinin önemini "*Dicle bizi Çin'e bağlar ve onunla aramızda hiçbir engel kalmaz. Bu nehir sayesinde Ermenistan²⁸, el-Cezire ve diğer her yer bize ulaşır.*" diyerek ifade etmiştir.²⁹ Ayrıca Fırat Nehri, Mısır başta olmak üzere Şam, Bizans ve Rakka bölgelerindeki ürünleri lojistik olarak Bağdat'a ulaştırmaktaydı. Nitekim Abbâsîler bu iki nehrin sağladığı siyasi ve iktisadi avantajı kullanarak (iktisat coğrafyası) Bağdat'ı Dicle kıyısına 149/766 yılında başkent olarak kurdular.³⁰ Bu yönüyle Bağdat; Basra, Kûfe, Fustat gibi diğer İslam şehirlerinden farklı olarak iktisadi saiklerin de dikkate alınarak kurulduğu bir şehirdir.³¹ Nitekim, Dicle Nehri ile Basra Körfezi'ne bağlantı sağlayan bu şehir, okyanuslara açılmaya olanak sağlamış ve Abbâsîlerin dünyaya açılmasına imkân tanımıştır.³² (Resim 1)

²⁶ Asya ile Afrika kıtaları arasında yer alan ve dünyanın en büyük yarımadalarından birisi olan Arap yarımadasının tarihi ve sosyo-kültürel yapısı için bk. Kudret Büyükcoşkun, "Arabistan (Ceziretü'l-Arab)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 248-252.

²⁷ Ahmed b. Yâkub el-Hemdâni, *Sifetü Cezireti'l-'Arab*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekvâ el-Hivâlî (Riyad: Dâru'l-Yemâme, 1977), 39-44; Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, 189-206.

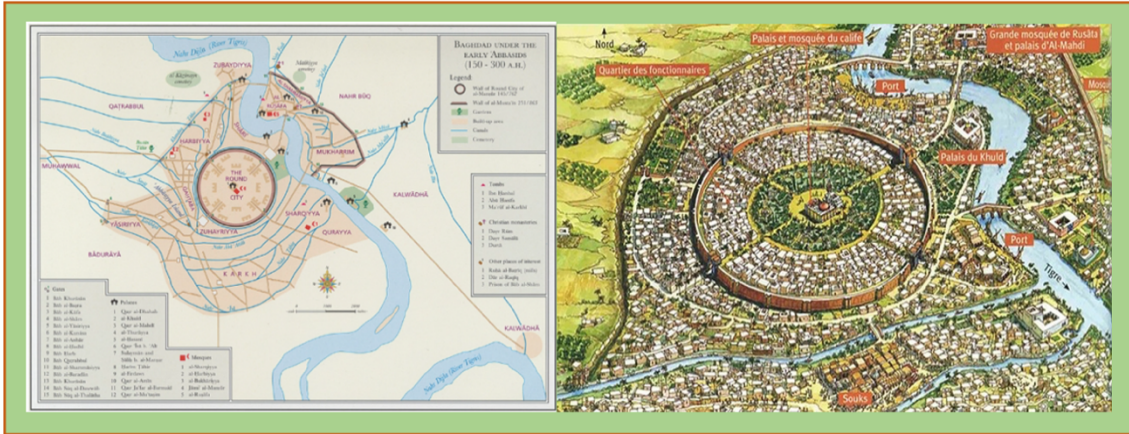
²⁸ Ermenistan olarak zikredilen bu bölge oldukça geniş bir coğrafyayı içerisine almaktadır. Yıldırım'ın aktardığına göre; "Hz. Osman döneminde Habib b. Mesleme tarafından fethedilerek İslam topraklarına katılan Ermenistan, geniş bir bölge olup, içerisinde birçok şehir bulunmaktaydı. Bu şehirler; Sisecân, Arran, Tiflis, Berze'a, Beylekân, Kabele, Şervân, Curzân, Suğdebil, Bâb Firûz Kubâz, el-Lekz, Busfurracân, Dubil, Sirâc-ı Tayr, Beğravend. Neşevay, Şimşat, Hilât (Ahlat), Kâlikâlâ, Erciş ve Bâcuney's'di. Bu yörenin ekonomisi özellikle balıkçılık ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Yine burada kırmızı boyanın aslini teşkil ettiğine inanılan ve bahar aylarında yetiştiği belirtilen kırmızı bitkisinin bulunduğu ve bölgenin yün ve yün mamulleri ürettiği de kaydedilmektedir. Yine burada dericilik ve madencilik de yapılmaktaydı". Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 214. Ermenistan hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Cahit Külekçi, *Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri* (İstanbul: DBY Yayınları, 2013), 154-174.

²⁹ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 10/204-205.

³⁰ Abbâsî hilafetinden 13 yıl sonra h.145/762 yılında şehrin temelleri atıldı. Medinetü's-Selâm diye isimlendirilen Bağdat, dairesel şekilde (Medinetü'l-Müdevvera) inşa edildi ve Abbâsî devletinin başkenti oldu. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülhamit Dündar, "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat: Dairevi Şehrin Kuruluşu ve Mimari Özellikleri", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 46 (2021), 1-58.

³¹ Her şehir bir devlet için farklı saiklerle kurulabilir. Ancak Bağdat, askeri ve siyasi hedefleri olmakla birlikte iktisadi yönü ön planda tutularak kurulmuş bir şehirdir. Bu yönüyle İslam iktisat coğrafyasının teorik ve pratik temelleri Bağdat'ın kurulmasında işlevsellik kazanmıştır. Halife Mansur'un Abbâsî hilafetinin başlangıcından 13 yıl sonra buraya odaklanması ve bu konumu seçmesi, iklimi ve stratejik konumu hesaba katarak sürekli araştırmalar yapması, kervan yolları üzerinde ve deniz yollarına ulaştıran bir mevkide bulunması iktisadi saiklerin ön planda tutulduğunu göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, 2/279.

³² Bağdat'ın tarihi dönem içerisinde siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel anlamda İslam dünyası için taşıdığı önemi ele alan eserlerden bazıları için bk. Ebu Bekr Ahmet b. Ali Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, thk. Ahmed Muhtar el-Abbâdî (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1931), 87-88; Samadi, "Abbâsî Hâkimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler", 241-250; Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, 2/613-615; Ahmet b. Yahya el-Belazûrî, *Fütûhu'l-Buldan: Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (Ankara: Siyer Yayınları, 2013), 335-340.

Resim 1. Bağdat Şehrinin Stratejik Konumu

Kaynak: The Medieval Islamic History

Arap Yarımadası'nın ticari konumu, toplumsal ve ekonomik dinamikler üzerinde derin etkiler oluşturmuş ve Abbâsî dönemiyle birlikte, Bağdat'ın çevresinde kurulan ekonomik yapılar ve ticaret merkezleri, döneme damgasını vurmuştur.³³ Bağdat merkezli ticari hayat, kurumlar ve yapılar farklı kültürlerin ve dinlerin etkileşimine zemin hazırlamış, bu etkileşim yeni düşüncelerin yayılmasını kolaylaştırmıştır. Kervanlar ve çarşılar üzerinden tüccarlar ve seyyahlar arasında gerçekleşen bilgi alışverişi, farklı toplumlar arasındaki görüşlerin karşılaşmasını sağlayarak kültürel ve bilimsel bir zenginliğin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.³⁴

Özellikle Bağdat, Abbâsî döneminde siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerin yanı sıra bilim ve düşüncenin de merkezi olmuştur. Batılı ve modern tarihçiler, bu eşsiz konumdan dolayı Bağdat'ı “Abbâsî dönemeci ve İslam'ın Altın Çağı”, “Erken Orta Çağ”, “Duha'l-İslâm”, “Zuhru'l-İslâm”, “İslam Rönesansı”, “Karşılaşmalar Çağı ve Abbâsîler” gibi çeşitli isimlerle tanımlayarak bu dönemin özgün karakterini vurgulamışlardır. Bağdat'ın bu önemi hem kara hem de deniz ticaretinin hinterlant alanı olarak hizmet etmesi ve bu sayede kültürel ve bilimsel gelişmelere zemin hazırlamasıyla tebarüz etmiştir.³⁵

İslam devletinin merkezini Şam topraklarından Irak topraklarına taşıyan Abbâsî yönetimi Bağdat'ın bu konumunu iktisadi kurumları ve mekânları sürekli geliştirerek desteklemiştir. Bağdat civarında kurulan çarşılar ekonomik etkinliğin iç pazarlarda artırılmasında önemli roller üstlenmiştir.³⁶ Kümelenme modeli ile her sektöre özel çarşıların kurulması ve sektörel tüccarların zamanla iç piyasayı genişletecek ağlar ve bağlantılar kurması hem iç hem de dış ticareti önemli ölçüde artırmış ve ticaretin altın çağı yaşanmıştır. Örneğin Bağdat ve civarında kurulmuş olan çarşılardan bir tanesi de Kerh çarşısıdır. Bu çarşı, uzunluğu 12 km, genişliği de 6 km olan ve içerisinde hemen hemen her sektörden tüccarların özel çarşılarla yapılandığı devasa bir ticari alandır.³⁷

³³ Ya'kubi, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002), 17-23.

³⁴ Taner Yıldırım- Aydın Çelik, “Abbâsîler Dönemi Bağdat Çarşıları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (2013), 241-253.

³⁵ Mustafa Demirci, “Bütün Yollar Bağdat'a Çıkar: “Antik Çağ Bilim, İnanç ve Düşüncelerinin Bağdat'a İntikali”, *İstem* 30 (2017), 225-256.

³⁶ Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 150:228-241.

³⁷ Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 217-223.

Resim 2. İslam İktisat Coğrafyası Abbâsî Dönemi

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Dönem içerisinde Bağdat'ın konumunu oldukça avantajlı bir şekilde kullanan Abbâsîler batıda Endülüs ve Avrupa, doğuda Afrika, güneyde Hindistan ve Endonezya, kuzeyde de Rusya ve Baltık havzasına kadar ulaşan geniş bir ticaret ağı kurmuşlardır. Geniş arterlerle oluşturulan bu ticari havzanın yönetimi Bağdat'tan yapılmış ve Müslümanlar doğu-batı ticaretine yön veren bir konum elde etmişlerdir.³⁸ Bu ticari organizasyonun sevk ve idaresi İslam dünyasında hem denizcilik hem de kara ulaşımının gelişmesine neden olmuştur. Özellikle Abbâsî döneminde Çin ile kurulan ilişkiler Hz. Peygamber döneminden itibaren devam eden diplomasi geleneğinin en zirve dönemlerini ihtiva etmektedir. Mes'ûdî'nin aktardığı rivayetlere göre, Çin imparatorlarının algısında, Abbâsîlerin yönettiği Irak, sahip olduğu geniş topraklar ve stratejik olarak dünyanın merkezindeki konumu nedeniyle diğer devletler arasında özel bir öneme sahipti. Bu durum, Abbâsîlerin "şâhanşah" yani kralların kralı olarak tanımlanmalarına imkân vermiştir. Bu tanımlama, Abbâsîlerin hem geniş mülkiyetlerinin hem de coğrafi olarak stratejik bir noktada yer almalarının, onlara uluslararası alanda öne çıkan bir prestij kazandırdığını vurgulaması açısından önemlidir.³⁹ Bu nedenle Müslüman tüccarlar Çin ile iktisadi ilişkilerini karşılıklı olarak iyi bir seviyede tutmuş ve İslam iktisat coğrafyasının önemli bir kolunu bu hat üzerinden itriyat malzemeleri başta olmak üzere sürekli geliştirmişlerdir. Abbâsî döneminde Çin veya Uzak Doğu seferlerinde ticarete konu olan ürünlerin yükte hafif değerinde pahalı olan ürünler üzerinden yapıldığını da burada unutmamak gerekir.⁴⁰

³⁸ Abdülazîz ed-Dürî, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991); Samadi, "Abbâsî Hâkimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler", 241-250; Yıldırım-Çelik, "Abbasiler Dönemi Bağdat Çarşıları", 241-253.

³⁹ Hebbâr b. el-Esved isimli Basralı bir tüccar ile T'ang hanedanına mensup Çin imparatoru arasında Mes'ûdî'nin rivayet ettiği olay şu şekilde geçmektedir. "Çin imparatoru bana krallığımızın giyimini ve kanunlarını sordu. Ben de ona bildiğim kadarını anlattım. Sonra imparator dedi ki; biz kralları beşe ayırırız. Bu krallar içinde en büyük mülk Irak'ın (Abbâsîler) sahiplerindedir. Çünkü onlar dünyanın ortasına hâkim olup, diğer hükümdarlar onun gözüne bakarlar. Biz onlara (şâhanşâh) kralların kralı unvanını vermişizdir. Onlardan sonra bizim krallığımız gelmektedir ki bizler halkın krallığıyız. Halkına karşı bizim gibi siyaset güden başka bir krallık yoktur. Bizler halkını iyi tutan ve buna karşı halkından saygı gören krallarız. Bizden sonra ise arsanlar kralı olan Türk kralı gelir. Çünkü onlar insanlar arasındaki arsanlardır. Onlardan sonra ise fillerin hâkimi Hind kralı gelir. Bizler onu hikmetin ve felsefenin kralı olarak biliriz. Son olarak ise Rum kralı (Bizans) gelmektedir. Biz onu erkeklerin hükümdarı olarak görürüz. Çünkü dünyada onun adamlarından daha düzgün yaratılmışı ve daha güzel yüzü yoktur. Bu saydıklarımız hükümdarların önde gelenleridir. Geriye kalan krallıklar ise bunların uzağındadırlar." Mes'ûdî'den aktaran Yıldırım, *Ticaret'in Altın Çağı*, 270-71.

⁴⁰ Philip D. Curtin, *Dünya Tarihinde Kültürler Arası Ticaret*, çev. Şaban Bıyıklı (İstanbul: Küre Yayınları, 2008), 149-150; Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, 189-190.

İslam dünyasında özellikle 3/9. yüzyılda coğrafyaya olan ilgi hat safhaya ulaşmış ve bu alana İslam düşünürleri başta olmak üzere devlet görevlileri, seyyah ve tarihçiler yoğun ilgi göstermiştir. Bu ilgi daha da artarak bu alanların dışından olan insanlarda coğrafya ile ilgilenmeye başlamıştır. Dahası entelektüel dini altyapısı olan kişilerin bu alanla ilgilenmeleri “İslam Coğrafyacılığı” olarak telakki edebileceğimiz başka bir boyutla coğrafya alanının gelişimine önemli katkılar sunmuşlardır.⁴¹ Nitekim Câhiz el Kinânî, bu alanda iştigal eden ilim adamlarının en tipik örneği olmuş hem genel coğrafya hem de iktisadi coğrafyayı konu edinen eserler kaleme almıştır.⁴² Irak coğrafya ekolünden olan Câhiz, genel coğrafyaya dair *Kitâbü'l-Emsâr ve Acâ'ibü'l-Büldân* ve iktisat coğrafyasına dair de *et-Tebassur bi't-Ticâra* adlı eseri kaleme alarak İslam coğrafyacılığına ve İslam iktisat düşüncesine özgün katkılar sunmuştur. Ayrıca Câhiz, Fırat nehrinin, Dicle nehrinden su özellikleri bakımından daha üstün olduğunu konu edinen *el-Evtân ve'l-Büldân* ile gökbilimini ifade eden kozmografyaya dair *Kitâbü'l-İber ve'l-İtibâr* adlı eserleri de kaleme almış velûd bir isimdir.⁴³

2. Câhiz ve İslam İktisat Coğrafyası

Câhiz'in kaynaklarda zikredilen tam adı ve künyesi Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî'dir.⁴⁴ Bazı kaynaklarda Mu'tezile ekolünden olduğunu vurgulamak ve bu ekolün “Câhiziyye” kolunun kurucusu olduğunu ifade etmesi için “el-Mu'tezilî” künyesi de kullanılmaktadır.⁴⁵ Câhiz, 163/780 yılında Basra'da dünyaya gelmiş ve ömrünün son dönemlerinde felç geçirerek Basra'da 255/869 yılında vefat etmiştir.⁴⁶ Yaratılış itibari ile görünüşünün çirkinliği ve gözlerinin pörtlek olmasından ötürü “el-Câhiz” lakabıyla anılmıştır.⁴⁷

Câhiz'in edebi ve dini ilimler sahasının farklı alanlarında sahip olduğu ilmi kişiliği, dönemin önemli ilim adamlarının yaşadığı bir ortamda yani Bağdat'da yetişmesi, ilme ve kitaplara olan iştiahiyle doğrudan ilişkilidir.⁴⁸ O, dönemin önemli isimlerinden dersler almış ve ilim çevrelerinden sürekli istifade etmiştir.⁴⁹ Yaşadığı dönemde birçok farklı görevlerde bulunan Câhiz, bu vazifeler esnasında elde ettiği tecrübi birikimleri de mahir bir şekilde kullanarak ilmi kişiliğini farklı alanlarda tebarüz ettirmiş, başta kelim olmak üzere edebiyat, dil ve siyasi yeteneğinin sağladığı imkanları da kullanarak diyalektik yöntemlerle sosyal ve kültürel olguları ustaca yorumlamıştır. Böylece Câhiz kendi döneminde entelektüel kişiliği haiz siyasi danışman, politik sözcü ve muhibbi kitap (bibliyoman) bir müellif olarak öne çıkmıştır.⁵⁰

Câhiz, Abbâsî hilafeti döneminde Halife el-Me'mûn (813-833) ile el-Mütevekkil (847-861) dönemlerinde antik felsefi ve diğer kültürlere ait birikimin tercüme faaliyetleri ile İslam

⁴¹ Nefis, “Coğrafya”, 35-66; H. Kramers, “Coğrafya ve Ticaret”, 678-687; Ahmad, “Coğrafya”, 62-66.

⁴² Ramazan Şeşen, “Câhiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

⁴³ Charles Pellat, *The Life and Works of Jâhiz*, çev. D.W. Hawke (Los Angeles: University of California Press, 1969), 8-14.

⁴⁴ Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâü'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas (Beirut: Dâr'u Sâdir, 1977), 3/470.

⁴⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (Beirut: Darul-Kütüb, 1992), 1/65-66. Coğrafya, kozmografya ve gök bilimlerine dair bilgiler daha sonraları kaleme alınan genel tarih eserlerine de konu olmuştur. Örneğin Aynî, İkdül Cüman adlı genel tarih eserinin ilk ciltlerinde bu konulara dair bilgiler sunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Hanefî, *İkdü'l-Cüman fi Târîhi Ehli'z-Zamân*, thk. Muhammed Emin Muhammed (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1982), 1/142-187.

⁴⁶ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beirut: Dârul-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 5/2101.

⁴⁷ Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'âm* (Beirut: Darul-İlmi li'l-Melâ'în, 1990), 5/74.

⁴⁸ Cemil Cebr, *el-Câhiz fi Hayâtih ve Edebih ve Fikrih* (Beirut: Şirketü Alemiyyeti li'l-Kitâb, 2008), 8-13.

⁴⁹ Mehmet Mesut Ergin, “الجاحظ حياته وأثاره والرواية الأدبية”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2013), 29-42.

⁵⁰ Abu Uthman 'Amr Ibn Bahr al-Basri Al-Jahiz, *The Book of Insight Into Commerce*, çev. Adi Setia (Malaysia: IBFIM, 2012), 1-4; Pellat, *The Life and Works of Jâhiz*, 14-15.

toplumuna aktarılması sürecinde oluşan ilmi ortam içerisinde yaşamıştır.⁵¹ Câhiz, felsefi ve bilimsel ortamın teşvik edildiği bu dönemde yaşamış olmasının yanında dönemin güçlü siyasi aktörleri, önde gelen din alimleri ve entelektüel isimlere danışmanlık yapmış, ilmi tartışmalarda bulunmuş ve güçlü ikili ilişkiler kurmuştur.⁵² Örneğin döneme damgasını vurmuş olan; Abbâsî veziri İbnü'z-Zeyyât (ö.233/847), Abbâsî baş kadılığı ve “mihne” olaylarında etkili olan Mu'tezilî alim İbn Ebû Duâd (ö.240/854) ve oğlu Ebû'l-Velîd Muhammed (ö.239/854)⁵³, Abbâsî sarayının bürokratlarından Feth b. Hâkân (ö.247/861), Mu'tezilî alim Ebû İshak en-Nazzâm (ö.231/845), İslam felsefe geleneğinin öncü isimlerinden el-Kindî (ö.252/866), büyük mezhep ve hadis alimi Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) gibi önemli isimlerle doğrudan ilişkileri olan bir şahsiyettir. Yazmış olduğu eserlerin bazılarını yöneticilere ithaf etmesi de devletle olan ilişkilerini sürekli güncel tuttuğunun bir göstergesi olmuştur.⁵⁴

Câhiz, ilmi birikimini yazmış olduğu müellefatı ile de göstermiş, 300'den fazla eser kaleme alarak birçok farklı alanda çalışmalar yapmıştır. Eserlerinin tamamı günümüze ulaşmasa da bugün elimizde olan te'lîfâtının muhtevası kendisinin velûd bir alim olduğunu göstermektedir. Abbâsî döneminde gelişmiş olan risale türü eserlerin ilk örneklerinden olan *et-Tebassur bi't-Ticâra* isimli bu risale, Câhiz'in İslam beldelerinde⁵⁵ yer alan nadir ürünler, değeri yüksek olan mücevherler, değerli kürkler ve giyim eşyaları, itriyat malzemeleri, av malzemesi olarak kullanılan kuşlar ve diğer emtiaların coğrafi dağılımından bahsetmektedir. Bu yönüyle eser, Abbâsî yönetimi altında bulunan mekânlarda ticaretin yapıldığı kıymetli/pahalı ürünlerin coğrafi dağılımını ve dönemin ticari ilişkilerini ortaya koyduğundan İslam iktisat coğrafyası ve İslam iktisadi literatürüne katkı sunan bir mahiyettedir.⁵⁶

2.1. et-Tebassur bi't-Ticâre ve İslam İktisat Coğrafyası

Câhiz'in kaleme aldığı bu küçük hacimli eserin tam ismi *et-Tebassur bi't-Ticâra fî vasfî mâ yustazrafû fî'l-bûldâni mine'l-emptia'tî'r-raffa'ti ve'l-'alâki'n-nefîseti ve'l-cevâhiri's-semîneti'*dir. “Bölgelerin değerli emtia ürünleri, kıymetli takıları, pahalı ve değeri yüksek mücevherleri hakkında ticari bilinç” olarak tercüme edilebilecek bu eser İslam iktisat tarihinin kaynakları arasında yer almış, dönemin iktisadi ve coğrafi bölgelerini açıklamada bir kaynak mesabesinde olmuştur.

Eser'in tahkikli neşri ilk defa 1931 yılında Hasan Hüsnî Abdülvehhâb tarafından Dımaşk'ta yapılmış, ikinci neşri ise 1935 yılında Kahire'de yapılmıştır. Farklı yayınevleri tarafından değişik baskıları yapılan eserin son baskısı 2021 yılında Hindâvî Yayıncılık tarafından açıklamalarla zenginleştirilerek yapılmıştır.⁵⁷ Çalışmamızda esas alınan metin, 2021 yılında yayınlanan bu son

⁵¹ Şeşen, “Câhiz”, 7/24-26; Cebr, *el-Câhiz fî Hayâtih ve Edebih ve Fikrih*, 14-15; Vedîa Tâhâ Necm, *el-Câhiz ve'l-Hadâratü'l-Abbâsiyye* (Bağdat: Matbaâtü'l-İrşâd, 1965), 11-12.

⁵² Necm, *el-Câhiz ve'l-Hadâratü'l-Abbâsiyye*, 13-15.

⁵³ Duâd ailesinin Abbâsî dönemindeki etkisini ayrıntılarıyla görmek için bk. Yavuz Selim Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdi'l-Kudâtlik* (Ankara: İlahiyât, 2020), 175-181; Yavuz Selim Göl, “Abbâsîler Döneminde Kâdi'l-Kudâtlik”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 11-59.

⁵⁴ Cebr, *el-Câhiz fî Hayâtih ve Edebih ve Fikrih*, 8-15; Carl Brockelmann- Jan Just Witkam, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)* (UK: Brill, 1996), 1/158.

⁵⁵ İslam beldelerinden kasıt Abbâsî Devleti yönetimi altında bulunan coğrafi mekânlardır. Diğer devletlerin yönetimi altında bulunan İslam şehirleri eserin muhtevasına dahil değildir. Bu konu ile ilgili değerlendirmeleri görmek için bk. M. Mahfuz Söylemez, “Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticâre Adlı Risâlesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (2001), 306.

⁵⁶ Orman, “Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadi Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları”, 29-30, 42.

⁵⁷ Amr b. Bahr el-Kinânî el-Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, thk. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb et-Tünusî (Birleşik Kırallık: Hindawi, 2021).

neşirdir. Ayrıca eser, 2001 yılında Mahfuz Söylemez tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek dilimize çevrilmiş ve gerekli açıklamalarla zenginleştirilmiştir.

Eser, giriş kısmı ve yedi ana başlıktan oluşmaktadır. Eserin sonunda ise konumuzun dışında olan değerlendirme ve ahlaki nasihatleri içeren bir bölüm bulunmaktadır. Giriş kısmında kitabın yazılış gayesi kendisine sorulan sorular neticesinde “şehirlerde bulunan nadir eşyalar, değerli takılar ve fiyatı yüksek değerli mücevherler hakkında bilgi vermek” olarak ifade edilmiştir.⁵⁸ Eserin isimlendirmesi hakkında da bilgiler veren müellif ticari tecrübe kazanmak isteyenler için kendilerine rehberlik edecek bu eseri kaleme aldığını ve bu amaca matuf olarak da “et-tebessur” ismini verdiğini ifade etmiştir.⁵⁹ Abbâsî döneminde Bağdat'ın iktisadi açıdan devlet nezdindeki konumu mahfuz olmakla birlikte dış ticaretle Çin'den ve Hindistan'dan buraya gelen ürünlerin çeşitliliği lüks ve değerli ürünler için de geçerli olduğundan Bağdat 4/10. yüzyıla kadar dünyada kullanılan lüks ürünlerin piyasasının belirlendiği yer olmuştur.⁶⁰ Câhiz'in de bu dönemde Bağdat'ta yaşamış olması eserinde lüks ve değerli ürünlere dair yapmış olduğu ürün ve fiyat değerlendirmelerini oldukça anlamlı kılmaktadır.

Giriş bölümünde bazı iktisatçıların ve filozofların görüşlerine de yer veren müellif iktisat ve coğrafya ilişkisini temellendirmeye çalışmış, insanın doğduğu topraklara bağlılığının salt bir anlamı olmadığını, rızkını ve geçimini sağladığı yerin (ticari başarı) insan için önemli olduğunu, bir bölgede kazanç elde edilemediğinde o mekânın başka bir yer ile tebdil edilmesi gerektiğini vurgulayan atıflara yer vermiştir.⁶¹ Bu atıflara bakıldığında Câhiz'in kaynaklarının çeşitliliği dikkat çekmekte ve iktisadi açıdan kıtlık, kaynak tahsisi, arz talep ve fiyat dengesi konularına matuf görüşlerle eserini temellendirmeye çalıştığı görülmektedir.⁶² Giriş kısmından sonra eserin ilk konusu “altın ve gümüşün anlaşılması ve test edilmesi” başlığıyla ele alınmış ve altın ile gümüşün gerçeği ile sahtesini ayırma yöntemleri üzerinde durulmuştur. İkinci başlığı “değerli cevherlerin nasıl bilineceği ve ne şekilde değerlendirileceği” konusuna ayıran müellif; inci, yakut, zebercet, akik, firuze, beycazî (granat), kristal ve elmas madenlerinin en iyisinin hangi coğrafi bölgelerde ve nasıl bir özelliğe sahip olduğunu açıklamıştır.⁶³ Burada Câhiz, en kıymetli ve en kaliteli olanların hangi coğrafyada bulunduğu ve hangilerinin ne tür özellikler açısından daha kaliteli ya da kalitesiz olduğuna dair değerlendirmeler yapmaktadır. Örneğin, Umman incisinin; saf, yuvarlak ve pürüzsüz olmasından dolayı en değerli inci olduğunu, Kızıldeniz'de bulunan incilerin ise pürüzlü ve tuzlu olmasından dolayı daha değersiz olduğunu ifade etmektedir.⁶⁴ Yakut'un ana vatanının Hindistan'da bulunan Serendip Dağı olduğu ve en kaliteli akik taşının da kırmızı Yemen akiği olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵ Bu yönüyle Câhiz'in, Yemen, Kızıldeniz ve Umman bölgelerini

⁵⁸ Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, 13.

⁵⁹ Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, 13; Söylemez, “Câhiz'in et-Tebessur bi't-Ticare Adlı Risalesi”, 307-308.

⁶⁰ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1988), 4/264-266; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 533-535; Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 241.

⁶¹ Eserde geçen görüşlerin dayanağı; ilk dönem bazı iktisatçılar (bilginler), Bizanslılar (Rüm), Hintliler, İranlılar (Acem), Araplar, zenginler ve bazı filozoflardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, 13-14; Söylemez, “Câhiz'in et-Tebessur bi't-Ticare Adlı Risalesi”, 308.

⁶² Modern iktisadi düşünce içerisinde sınırlı bir alanda ele alınan “iktisat tarihi” Adam Smith ile modern dönemde başlamaktadır. Bu yönüyle eserde farklı coğrafi bölgelere dayandırılarak yapılan ve iktisadın içeriğine matuf atıflar iktisat tarihi açısından da bize önemli veriler sunmaktadır.

⁶³ Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, 17-20; Söylemez, “Câhiz'in et-Tebessur bi't-Ticare Adlı Risalesi”, 308-312.

⁶⁴ İnci'nin dünya genelinde birçok yerde bulunduğu ve en kaliteli incinin Umman denizinde yer aldığına dair kaynaklarda bilgiler yer almaktadır. Kızıldeniz incisinin de bu kaynaklarda kalite açısından daha düşük seviyede olduğu ifade edilmektedir. İnci ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ebu'l-Abbâs Ahmed et-Tifâşî, *Ezkârü'l-Efkâr fi Cevâhiri'l-Ahcâr*, thk. Muhammed Yûsuf Hasen, (Kahire, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1977), 33-34.

⁶⁵ Burada bu değerli madenler hakkında Câhiz'in yararlandığı kaynaklarda geçen veya sahadan edinmiş olduğu bilgilere dayanarak beyanlarda bulunduğu söylenebilir. Bu nedenle burada Câhiz'in uzmanlık ve yetkinlik gerektiren bir alan olan “cevher ilmene” de vâkif olduğu sonucu çıkarılmamalıdır.

değerli madenler açısından öne çıkarması dönemin iktisadi coğrafyasını belirleme açısından önemlidir.⁶⁶

Burada şu değerlendirmeyi de yapmak mümkündür; Câhiz'in açıklamalarında değerli madenlerin özelliklerine yönelik net ayrıntılar vermesi, ürünlere dair fiyat karşılaştırmaları yapması ve alım-satım misallerinde isimler zikrederek beyanatlarda bulunması Abbâsî devlet yönetim erkanı veya dönemin aristokratları arasında bu lüks ürünlere yönelik bir ilginin olduğunu, buna dair bir ticaretin döndüğünü göstermektedir. Muhtemelen kitabın yazılış amacında belirttiği gibi kendisine soru soranlar da bu zümredir. Bu ürünlerin alım satımında aldanma ve aldatma olaylarının yaşanmaması için entelektüel birikime sahip olan Câhiz gibi otorite bir isimden bu ürünlerin niteliği, kıymeti, fiyat değerlemesi gibi konularda tafsilatlı açıklamalarda bulunması istenmiştir. Muhtemeldir ki bu kişi veya kişiler bunların alım satımını yapan elit bir zümredir. Çünkü müellifin ifade ettiği ürünlere ve bu ürünlerin değerlerini ifade eden astronomik meblağlara normal vatandaşın veya çarşı pazar tüccarlarının ilgi göstermesi iktisadi davranış açısından pek mümkün görünmemektedir.

Eserin üçüncü bölümünde müellif "itriyat" bahislerini ele almakta ve bu maddelerin niteliksel değerlendirmelerini yine coğrafi temellerle açıklamaktadır. Örneğin en iyi üd (öd ağacı)⁶⁷ türünün Mendelî⁶⁸ üdu olduğunu, miskin en iyisinin Tibet miski olduğunu, anberin en kalitelisin de şihri (eşheb) anber olduğunu zikretmektedir.⁶⁹ Câhiz, itriyat maddeleri açısından İslam dünyasında ticarete konu olan en değerli üç ürünü burada zikretmiştir. Üd, misk ve anber maddeleri itriyat açısından oldukça değerli ürünler olmasının nedeni arz kıtlığı ve lojistik maliyetlerinin yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Arz kıtlığı hem bu ürünlerin elde edilmesinin zorluk ve meşakkati hem de az bulunmasından kaynaklanan bir durumdur.

Câhiz'in, bu ürünler hakkında değerlendirme yapmasının nedeni zannımızca dönem içerisinde pahalı ve lüks olan bu ürünler üzerinde yapılan taklit (replika) faaliyetleri olsa gerektir. Çünkü Orta Çağ döneminde attarların itriyat malzemelerinin -pahalı olması ve arz kıtlığından ötürü-hileye başvurarak benzerlerini ürettiği bilinmektedir. Örneğin sandal ağacını öd ağacına benzetmek için yeterince eğleyerek üzüm asmasının kaynatılmış suyuna ıslatılması ve hindî üdu ile karıştırarak üretilmesi bu tezvirattandır. Aynı şekilde "eblin" ağacı da misk ve kafur karşımı gül suyuna ıslatılmak suretiyle öd ağacına benzetilmekteydi.⁷⁰ Bu gibi nedenlerle sahtesini

⁶⁶ Abbâsî döneminde dış ticaretin bir yönü de yükte hafif ama değer açısından yüksek nitelikte olan ürünlerden olduğu ve tüccarların doğal olarak buna ağırlık verildiği görülmektedir. Özellikle mücevherat ve takı eşyalarının dönem içerisinde oldukça rağbet gören ürünlerden olması, bu ürünlere yönelik değer ve kalite standartlarının belirlenmesini de beraberinde getirmektedir. Câhiz da eserinde bu ürünlere yönelik standartları belirlemektedir.

⁶⁷ Üd (öd ağacı), "Çin, Hindistan, Cava, Sumatra ve Arap ülkelerinden getirilen, eskiden beri doğuda ve batıda ticâret, tıp, eczacılık ve ev eşyalarının yapımında kullanılan, güzel kokulu, siyahımsı ve bazı yerleri benekli, deri gibi kabuğu bulunan ve sertlik yönünden üzerinde eşya dövülen geniş taşa benzeyen bir ağaç ve ağaç kökünden ibarettir. Kokusundaki sertlik sebebiyle, Cahiliye döneminden Emevîler döneminin sonuna kadar tüccarlar, üd'u İslam dünyasına getirmedi. Fakat Hüseyin b. Bermek, Ümeyye oğullarından kaçarak Hindistan'a gelince, burada "mendelî" üdunu gördü ve çok beğendi ve tüccarları bu kokunun ticaretini yapmaya teşvik etti. Sonra, Abbâs oğulları, Ümeyye oğullarını mağlup ederek Bermek oğullarını devletin önemli mevkilerine getirdiler. Bir gün, Hüseyin b. Bermek, Halife Mansûr'u ziyaret etti ve "kamârî" üd ile tütsülendiğini gördü ve ona, yanında daha kaliteli bir üd bulunduğunu söyledi. Mansûr, kendisine gösterilen üd'u beğenince, Hindistan'a haber göndererek bol miktarda "mendelî" üd'un getirilmesini istedi. O günden sonra da bu koku çeşidi, İslam dünyasında yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandı." Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 314-316; 349.

⁶⁸ Mendelî, Hindistan'ın bir köyüdür ve bu köyden getirilen üd türüne "mendelî" ismi verilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, 22; Söylemez, "Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticare Adlı Risalesi", 312; Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 315; Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İttriya, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşışı*, 70.

⁶⁹ Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, 21-22; Söylemez, "Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticare Adlı Risalesi", 312-313.

⁷⁰ Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 317-318.

iyisinden ayırt edecek özellikler Câhiz gibi bir entelektüel tarafından dile getirilmiş ve bunların ideal olanlarını belirleyerek adeta standart koyucu bir yöne sahip olmuştur.

2.1.1. İslam İktisat Coğrafyasında İtiryat

Câhiz, Orta Çağ'da ticari ehemmiyete sahip itiryat ürünleri içerisinde ilk olarak üddan (öd ağacı) bahsetmektedir.⁷¹ Üd, Hindistan (Mendeli, Semendür, Kâmirün, Lavkin, Kaâr) başta olmak üzere Çin (Kâkule, Sanf), Endonezya (Cava ve Sumatra) ve Afrika (Kahel) ve Arap ülkelerinden getirilerek hem Doğu'ya hem de Batı'ya sevk edilen itiryat, ev eşyası ve ilaç sanayisinde kullanılan en önemli hammaddelerdendir. Hindistan'dan elde edilen üd, deniz ticareti yoluyla Çin ve Aden bölgelerine ulaştırılmaktaydı. Endonezya'dan ve Afrika sahillerinden elde edilenler de aynı şekilde Aden ve Çin bölgelerine Arap tüccarlar eliyle ulaştırılıyordu. Aden bölgesine gelen bu hammadde, tüccarlar eliyle Arap yarımadası ve Ortadoğu'ya ulaştırılıyor, Çin'den elde edilen ve getirilenler ise İpek Yolu ticareti ile Batı dünyasına sevk ediliyordu. Aşağıdaki resimde itiryat ticareti içerisinde yer alan üdün çıkış noktaları ve lojistik yönleri belirtilmiştir. (Resim 3)

Resim 3. Orta Çağ İtiryat Ticareti İçerisinde Üd (Öd Ağacı)

Kaynak: İpekyolu Dergisi'nden esinlenerek yazar tarafından hazırlanmıştır.

Câhiz'in eserinde ele aldığı itiryat ürünlerinin ikincisi ise misktir.⁷² Miskin kalitelisinin açık renkli ve kuru, kalitesiz olanın ise koyu renkli olduğunu söylemiş ve sahte miskin nasıl ve hangi özellikleri haiz olduğuna değinmiştir. Bu yönüyle Câhiz'in misk konusunda da kalite standartlarını belirleyen ifadeler kullandığı görülmektedir.⁷³ Çünkü hem Bizans topraklarında hem de İslam dünyasında miske karşı yoğun bir talep bulunmaktaydı. Bu nedenle Müslüman tacirler Tibet ve Çin'den (Hanfû şehriden) aldıkları miski Hint okyanusu üzerinden Übulle'ye naklediyor oradan da gerekli bölgelere sevk ediyorlardı.⁷⁴

⁷¹ Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, 21; Söylemez, "Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticare Adlı Risalesi", 312-313.

⁷² Misk tarih boyunca itiryat sektörünün en başında gelen bir koku maddesidir. Misk keçisinin vücudundaki bir beze içerisinde (misk torbası) yer alan kanla karışık bu madde için erbabi tarafından birtakım işlemlere tabi tutularak doğal yöntemlerle üretilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bk: Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendi, *Subhu'l-A'sâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ* (Kahire: Dâr'ul-Kütübî'l-Misriyye, 2008), 126; Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşisi*, 57; Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zehab ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, thk. Said Muhammed el-Hâm (Beyrut, y.y, ts.), 60.

⁷³ Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, 21-22; Söylemez, "Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticare Adlı Risalesi", 313.

⁷⁴ Misk ticaretinin İslam dünyasındaki önemi ve bu ticaretin ülkeler arasındaki ilişkisini görmek için bk. Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 287-288.

Hicri III. ve IV. yüzyılda Abbâsî döneminde ticari faaliyetler içerisinde miskin Tibet'ten getirildiği bilinmektedir.⁷⁵ Çin miskinden daha kaliteli olan Tibet miski ceylanlardan (Tibet keçilerden) üretilmekte ve bu ceylanların beslendiği bitki familyası⁷⁶ çeşitlilik yönünden Çin keçilerinin beslendiği otlardan daha verimliydi. Ayrıca Tibet miski üretildiği kaplardan nihai kullanıcıya kadar havayla temas ettirilmemesi adına dışarıya çıkarılmadığı için başka bir madde karıştırılarak çoğaltmaya (hileye) imkân vermemektedir. Çin miski üretildiği kaplardan çıkarılarak hem hava ile temas ettirilmekte hem de kan ve diğer maddelerin karışımıyla çoğaltılmak suretiyle hile yapılmaya müsait olduğundan ticari ve kullanım açısından daima ön planda Tibet miski tutulmuştur.⁷⁷ Bu yüzden de Câhiz orijinalite açısından Tibet miskine dikkat çekmiş bu ürünün sahtesinin nasıl bilineceğine dair açıklamalarda bulunmuştur.⁷⁸

Câhiz, itriyat malzemelerinin sonuncusu olarak eserinde anberi⁷⁹ ele almış, kaliteli olan anberin şihri (eşbeh) türü olduğunu, renk açısından da kırmızıdan siyaha çalanın en kaliteli anber olduğunu zikretmiştir. Ayrıca ikinci ve üçüncü kalite anber türlerinden de bahsetmiş ve en değersiz hakkında da nitelemelerde bulunmuştur. Ancak eserin Arapça tahkikini yapan Hasan Abdulvehhab et-Tûnusî, anberin en kalitesizi hakkında devam eden değerlendirmelerin yer aldığı varakta yaklaşık 30 satırın okunamaz olduğunu ifade etmiş ve kalitesiz anberin nitelikleri tespit edilememiştir.⁸⁰

Orta Çağ ticareti içerisinde önemli hammaddelerden birisi olan anber, Doğu Afrika ve Arap Yarımadasının güneydoğusunda yer alan Aden ve Şihr sahillerinde görülmekteydi. Yemen bölgesinden elde edilen şihri anberi (eşbeh veya zenc olarak da isimlendirilmekte) açık renk, kuru ve yuvarlak şekli ile en değerli anber türüdür. Yemen anberinden daha düşük kalitede olan Hindî anberinin Hint sahil bölgelerinden Umman ve Basra'ya getirildiği, İspanya kıyılarından elde edilen daha düşük kaliteli Mağribî anberinin Mısır'a getirilerek dönem ticaretine konu edildiği görülmektedir. Ayrıca anber üzerinde yapılan hileli ürünleştirme faaliyetleri de dönem içerisinde anber ticaretinde tüccarların dikkat etmesi gereken bir husustu.⁸¹ Bu nedenlerle Câhiz, anberin

⁷⁵ En kaliteli misk türünden olan Tibet miski, Tibet ile arasında iki aylık bir mesafesi olan ve "Zû Semt" olarak adlandırılan bir bölgeden elde edilmekteydi. İtriyat tacirleri miskin saklandığı deriden yapılmış kapları bu bölgeden alarak kara yoluyla Horasan'a götürüyorlardı. Ayrıntılı bilgi için bk. Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 287; Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşisi*, 60-61.

⁷⁶ Tibet ceylanları (keçileri) kundehmes veya kundehse (sümbül) bitkisiyle beslendikleri için misk açısından daha güzel ve kaliteli koku üretilmesine olanak sağlıyordu. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, 365; Abdurrahman Abdülkerim Anî, *Târihu'l-Ummân fi'l-Usûri'l-İslâmiyye el-Ülâ*, thk. Salih Ahmed Ali (Londra: Daru'l-Hikme, 1999), 158; Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 288.

⁷⁷ Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 288-289.

⁷⁸ Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâre*, 21-22; Söylemez, "Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticare Adlı Risalesi", 313.

⁷⁹ Anberin niteliği hakkında ve ne olduğuna dair tanımlamalarda oldukça farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşler içerisinde öne çıkan tanımlamalara göre; denizde yetişen bir bitki, deniz dibinde bulunan ve ağaçlardan denize akan bir zamk birikintisi, balıkların dışkılarında oluşan bir madde, deniz adalarına gökten inen bir çiğın dalgalar tarafından denize attığı bir madde, bir deniz hayvanının dışkısı, deniz köpüğünden oluşan bir madde ve anber balığının kesesinde oluşan ifrazatın dışa atılmasıyla oluşan maddedir. Oldukça pahalı olan anber, miskten sonra en değerli koku olarak tavsif edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalakşendi, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ* (Kahire: Dâr'ul-Kütübü'l-Mısriyye, 2008), 117-118; Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşisi*, 64-65; Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 353-355.

⁸⁰ Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâre*, 22; Söylemez, "Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticare Adlı Risalesi", 313.

⁸¹ Orta Çağ'da anberin üretimi ve satımı konusunda diğer itriyat maddelerinde olduğu gibi işe hile karıştırmak bir vakiydir. Doğal olmayan sahte anber elde etmek için bazı yöntemler kullanılmıştır. Bunu anlamak adına itriyat uzmanları cam parçasını güneşe koyarak üzerine anber sürerler ve akabinde ortaya halis anber kokusu çıkarsa bunun kaliteli anber olduğunu anlarırdı. Eğer halis anber kokusu ortaya çıkmazsa hileli ürün kararı verirdi. Yine uzmanlar koku dışında da bu ürünün test edebiliyorlardı. Erimiş anberin beyaz bir kumaşa sürülmesiyle yapılan bu deneme sonrasında şayet beyaz kumaş rengi sarı renge dönüşürse gerçek, dönüşmezse sahte olduğu anlaşılmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bk. Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşisi*, 65-68; Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 356.

kaliteli ve kalitesiz olanına dair değerlendirmelerde bulunmuş ve dönem ticareti içerisinde önemli bir hammadde olan bu ürünün standartlarını belirlemiştir.⁸²

2.1.2. İslam İktisat Coğrafyasında Giysi, Kumaş ve Deri Ürünleri

Câhiz, eserinin bu bölümünde erkek ve kadınların giyim elbisesi olarak kullandıkları⁸³ nakışlı ve işlemeli kaliteli ipek dokumalardan bahsetmektedir. Daha sonra saf ketenden imal edilen dokumalardan bahsetmiş ve bunları da nakışlı ve nakışsız olarak tasnif etmiş ve bir kalite sıralaması yapmıştır.⁸⁴ Câhiz'in ipek, altın yıldız işlemeli ve saf keten dokumalardan bahsederken bunların üretildiği coğrafya isimlerine matuf olarak bu ürünleri zikretmesi dönem içerisinde giyim-kuşam sektörünün de iktisadi açıdan önemli bir faaliyet alanı olduğunu göstermektedir. İslam öncesi ve İslam'ın yayılmasından sonra önemini hiç kaybetmeyen "nakış evleri" hem devlet tekelinde bulunan bir endüstri hem de halkın geçim kaynağıydı. Abbâsî döneminde de "Dâru't-Tiraz" olarak isimlendirilen bu atölyeler hem saray ehline hem de halka yönelik ürünler üreten ticari mekânlardı. Devlet imkanlarının gelişmesi ve devlet ricalinin giyim kuşama önem vermesi hasebiyle Emevî ve Abbâsî döneminde oldukça ilerleyen bu sektör dönemin ticari yaşamında önemli bir yer edinmiştir.⁸⁵ Dokuma ve ipek sektörü İslam dünyasında Himyerî'de, Arap Yarımadasında Fars kökenli nakış ve dokuma endüstrisi ise en iyi Yemen'de gelişmiştir. Yemen'in uygun arazi yapısı ve limanlara olan arteri bu sektörün burada gelişmesine olanak sağlamıştır.⁸⁶ Örneğin Yemen'de üretilen bir cübbenin 500-1000 dinar arasında alıcı buluyor olması Yemen başta olmak üzere bölgenin ekonomisine ne denli katkı sağladığını göstermesi açısından önemlidir.

Tekstil ürünlerinin tarihin her döneminde ticari önemini korumuş olması malum olmakla birlikte burada paha açısından sadece değerli ürünlerin zikrediliyor olması ve buna dair kalite standartlarının belirlenmesi önemlidir. Şapur, Küfe, Yemen ve İskenderun bölgelerinde bu ürünlerin üretilmiş olması ve üretilmiş olduğu bölge ile de bu ürünlerin markalandırılması İslam iktisat coğrafyasında tekstil sektörünün ve lüks sayılabilecek ürünlerin mevcudiyetini göstermektedir. Çünkü bu ürünlerin değerinin 500-1000 dirhem gibi fiyatlarla zikredilmesi zenginlerin ulaşabileceği bir alım gücüne işaret etmektedir.⁸⁷

Kumaş ve giyim sektöründe oldukça ileri bir seviyede olan Sasâni devletinden kalma ticari birikim Fars bölgesinde yer alan şehirlerde bir bakiye olarak devam etmiştir.⁸⁸ Bu şehirlerden biri olan Şapur, sahip olduğu dut ağaçları sayesinde ipek böceği yetiştiriciliğinin merkezlerinden

⁸² Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtihat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, 65-68; Söylemez, "Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticare Adlı Risalesi", 313-314; Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, 22-23.

⁸³ Burada zikredilen ürünlerin lüks ve pahalı emtialar olmasından dolayı bu giyisileri kullanan kişilerin saray ricali ve elit tabaka zümresinden olduğu ve müellifin de özel olarak bu kitleye hitap ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü dönem içerisinde bu emtiaları sadece saray için üreten tekstil sektörü ile halk için üreten sektörün ayrıştığı ve bu ürünlerin de farklı kitlelere hitap ettiği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", 749-826.

⁸⁴ Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, 23; Söylemez, "Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticare Adlı Risalesi", 314.

⁸⁵ Emevî ve Abbâsî halifelerinin nakışlı elbise tercihi ve saray ehlinin de bu tercihten dolayı nakışlı elbise giyme zorunluluğu bu sektörü oldukça geliştirmiş ve sektör içerisinde de hangi nakışın hangi bölgeden tercih edilmesi gerektiği gibi hususlar ortaya çıkmıştır. Câhiz'da bu eğilimlerden dolayı eserinde nakış, ipek ve keten türü dokuma ürünlerinin kalite standartlarını belirlemiştir. Abdulhalik Bakır bu eğilimlerin boyutunu ifade etmek için şöyle bir örnek vermektedir; "Emevî Halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik nakışlı elbiseler giymeyi çok severdi. Bu sebeple kendisi gibi yakınları ve devlet adamlarının da aynı şekilde giyinmelerini zorunlu kılmıştı. Hizmetçileri bile yanına girdiklerinde aynı kıyafeti giymek zorundaydılar. Hatta o, bu hususta o kadar ileri gitmiş ki, öldükten sonra nakışlı elbiseler içinde defnedilmesini vasiyet etmişti. Cübbe, yelek, şalvar, sarık ve külahlardan oluşan bu kaliteli elbiseler Yemen'de imal edilmekteydi". Ayrıntılı bilgi için bk. Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", 758.

⁸⁶ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", 754-755.

⁸⁷ Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, 23.

⁸⁸ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", 781.

birisi olmuştur.⁸⁹ Bu hammaddenin burada üretiliyor olması ipek dokumacılığını da beraberinde getirmiştir. İslam dünyasında meşhur olan “sabuří (Şapura ait)” dokumaları ve yine dünyaca marka olan meşhur İran halılarının isnadı Fars bölgesinde oldukça yaygın olan ipek böceği yetiştiriciliği ve ipek dokumacılığıdır. Bu ürünler bu bölgeden dışarıya ihraç edilmekte ve doğu-batı ticaretine konu olmaktadır. Basra körfezi üzerinden Çin ile kurulan ipek ticareti Abbâsî devletin kurulmasıyla Müslümanların kontrolüne geçmiş ve dönemin iktisadi faaliyetlerinde önemli bir husus olmuştur.⁹⁰

Küfe-Musul ise Emevî döneminin en önemli itriyat ve dokumacılık faaliyetlerinin yürütüldüğü şehirdi. El-Kufî olarak meşhur olan ipek sarıklar burada üretiliyordu.⁹¹ İpek ve dokumacılık ürünlerinin Basra'ya sevk edilmesiyle de doğu-batı ticaretinde tekstil sektörü olarak faaliyet gösteren ve en önemli merkez olan Basra, Küfe gibi şehirlerle lojistik olarak destekleniyordu. Abbâsî devleti de bu konumu değerlendirerek ipek (el-Kazz) ve kumaş (el-Bezz) sektörünü ve sevkiyatını destekledi ve ticari etkinliği sürekli canlı tuttu.⁹² Mısır dokumaları da (iskenderân) antik dönemden itibaren sürekli canlılığını korumuş ve İslam fetihleri sonrasında da Müslüman devletlerin önem verdiği bir bölge olmuştur. Özellikle Akdeniz ticaretiyle dokuma, pamuk ve yün ürünlerinin Batı'ya sevk edilmesi ve Abbâsî devleti döneminde de Basra körfezi üzerinden bu ürünlerin Doğu'ya gönderilmesi Mısır dokuma pazarının canlılığını korumuştur. Sonuç itibarıyla İslam iktisat coğrafyasında dokumacılık ve ipek ürünleri İslam beldelerinde üretilmekte ve Doğu-Batı ticaretinde oldukça önem arz etmekteydi (Resim 4). Basra'dan deniz ticareti ile Doğu'ya ve ağırlıklı olarak da karadan tüccarlar eliyle Bizans'a ihraç ediliyor olması bu ürünlerin devlet gelirleri üzerinde önemli bir gelir kalemiydi. Ayrıca bu ürünler iç pazarda da devletin ve halkın ihtiyaçlarını karşılayacak derecede üretim kapasitesine sahipti.⁹³

Resim 4. Abbâsî Döneminde İslam Beldelerinde Dokuma ve İpek Ürünleri Bölgeleri

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

⁸⁹ Yakut el-Hamevî'nin rivayetine göre bu bölgenin daha doğrusu İran şehirlerinin ipek dokumacılığında önemli bir merkez olması “Bizans ile savaşan Sasâni Kralı Şapur Zül-Ektaf, İran'a geri dönerken Anadolu'nun en büyük dokuma merkezlerinden biri olan Diyarbakır'a uğramış, burada dokuma atölyesi bulunan birçok zanaatkârı beraberinde götürerek Huzistan'a yerleştirmiştir. Böylece, İran'ın en büyük dokuma merkezlerinden biri haline gelmesini sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Büldân*, ed. Ferid Abdülaziz Cündi (Beyrut: Dar'ul-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 405; Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 127.

⁹⁰ Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 138.

⁹¹ Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 160.

⁹² Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 159-160.

⁹³ Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, 781-783.

Câhiz eserinde sincap, tilki, as (gelincik), samur ve kaplan derilerinden ve bunlara bağlı olarak üretilen giyim eşyalarından (kürk) bahsetmektedir.⁹⁴ Abbâsî döneminde iklim şartları nedeniyle kürk çok yaygın olmayan bir giyisidir. Deriden imal edilen kürk daha çok kaftanlara eklenerek kullanılmaktaydı. Kürk ise daha çok av ve uzun yolculuklarda kullanıldığından günlük yaşam içerisinde nadir kullanılan ürünlerdendi. Ancak deri sadece giyim sektöründe değil birçok malzemenin üretiminde hammadde niteliği taşıdığı için çokça kullanılan yaygın bir tüketim ağına sahipti.⁹⁵ Câhiz'in eserinde kaliteli ve pahalı olan deri türlerinden bahsetmesi öncelikle devlet ricali tarafından kullanılan eşyalarda hammadde olarak bu deri türlerinin kullanılıyor olması, ikincisi ise zannımızca ciltçilik mesleğinde ve özel yazışmalarda bu deri türlerinin kullanılmasıdır. Kendisinin muhibbi kitap olmasından ötürü ayrıcalıklı kitaplarda ve özel kitap koleksiyonlarında bu derilerden yapılmış ciltler onun için önem arz etmekteydi denilebilir.

Abbâsî döneminde dericilik sektörü kullanım ağının yaygınlığı sebebiyle birçok bölgeden elde edilen geniş bir hinterlandta sahiptir. Hicaz bölgesi ve Yemen'den elde edilen deriler önce tabaklanır ardından da Irak, Horasan, Mâverâünnehr ve Harezm bölgelerinde gönderilerek tüccarlar eliyle doğu-batı ticaretiyle dünyaya ihraç edilirdi.⁹⁶ Burada Hicaz (Taif ve Mekke) ile Yemen (San'a, Cüreş, Zebid, Leble ve Necran) hem derinin üretiminde hem de tabaklanmasında Arap Yarımadasının en önde gelen iki beldesidir.⁹⁷ Mâverâünnehr bölgesinde ise tilki derilerinden üretilen giyim için kullanılan eşyalar (kürkler, kaftanlar) saray ricali tarafından rağbet görmekte özellikle de siyah olanı tercih edilmekteydi. Bu deri türü Çin ve Hazar samuru ve fenek⁹⁸ derisinden daha çok rağbet görmekteydi ve zanaatkarlar bu deriden külah, ayakkabı, palto ve abalar imal ederek kalite standartları yüksek ürünler üretiyorlardı. Bu standartı yüksek olan ürünleri kullanmayan devlet ricali ise ayıplanırdı. Samur, as (kâkum)⁹⁹ ve sincap derileri de saray erkanının kullandığı borklar ve kaftan türü elbiselerin iç astarı için kullanılmaktaydı. Câhiz deri endüstrisinin oldukça gelişmiş olduğu ve Abbâsî dönemi iktisadi hayat için önemli bir gelir kalemi olan deri ve deri ürünlerinin önemine işaret ederek İslam iktisat coğrafyasında deri endüstrisinin bölgesel faaliyetlerini ve bu ürünlerin standartını ortaya koymuştur.

2.1.3. İslam İktisat Coğrafyasında Nadir Ürünler, Gıda, Kullanım Eşyaları ve Taş Ürünler

Câhiz, bu bölümde geniş bir bilgi birikimiyle bölgelere göre hangi ürünlerin yetiştiğini, üretildiğini ve bulunduğunu ayrıntılı bir şekilde ele almış ve İslam iktisat coğrafyasının yaşadığı dönemdeki tasvirini mekânsal bir yaklaşımla ortaya koymuştur.¹⁰⁰ Bu bölümün eserde ayrıntılı

⁹⁴ Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, 24-25; Söylemez, "Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticare Adlı Risalesi", 314-315, 317.

⁹⁵ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", 81-82.

⁹⁶ İbnü'l-Mücvir, *Sifâtü Bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve Ba'zî'l-Hicâzi el-Müsemmatü Tarihu'l-Müstebîr*, thk. Memduh Hasan Muhammed (Kahire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 1996), 97-99.

⁹⁷ Bu beldelerin deri tabaklamasında öne çıkmasının birçok nedeni olmakla birlikte Abdulhalık Bakır'ın İbn Mücvirden aktardığı şu rivayet önemlidir; "İbn Mücvir, Muhammed b. Rızkullâh adında bir râviden deri tabaklama ile ilgili şu haberi nakletmektedir: "O (râvi), bana şöyle dedi: Horasan'da gökte Süheyl yıldızını görebiliyor musunuz? Ben "Hayır Vallahi" dedim. Bunun üzerine o: İşte bu yüzdendir ki, orada deri tabaklamayı yapamıyorlar dedi. Sonra ben ona bu iş nasıl olmaktadır diye sordum. O da cevaben şöyle anlattı: Süheyl yıldızı hangi ülkede görülürse, orada çok güzel deri tabaklanır. Zira bu yıldız derilerin kırmızıya boyanmasını ve elinde de gördüğün gibi çok ince ve yumuşak hale gelmesini sağlar." Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Mücvir, *Sifâtü Bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve Ba'zî'l-Hicâzi el-Müsemmatü Tarihu'l-Müstebîr*, 14; Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", 81.

⁹⁸ Cizre bölgesine bağlı olan Fenek, Cizre'ye 12 km uzaklıkta, yüksek, kayalıklar üzerine kurulmuş Dicle'ye yakın bir mevkidir. Felek, kalesi ile ün kazanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût, *el-Mu'cemu'l-Büldân*, 278.

⁹⁹ As ya da kâkum olarak isimlendirilen bu hayvan, Gürc dağlarının eteklerinde yaşayan ve oldukça kaliteli derisi olan beyaz sincap türüdür. Ayrıntılı bilgi için bk. Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", 88. Kâkum (as) hakkında şunu da ifade etmek gerekir ki Yıldırım'ın aktardığına göre Mustafa Köktürk Av Hayvanları ve Avcılık isimli çalışmasında bu hayvanın gelinciğe benzediğini ifade etmiş ve bu hayvanın derisinin çok değerli olmadığını zikretmişlerdir. Ancak Câhiz ve Bakır eserlerinde bu hayvanın (as, kâkum) derisinin çok kaliteli olduğunu ifade etmektedir. İlgili değerlendirmeler için bk. Mustafa Köktürk, *Av Hayvanları ve Avcılık* (Ankara: Tarım Bakanlığı Kitapları, 1946), 31; Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 289.

¹⁰⁰ Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, 29-35; Söylemez, "Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticare Adlı Risalesi", 319-328.

ve çok çeşitli ürün yapısına dayalı olarak bölgelere göre tasnif edilmiş şekliyle anlatılmasından dolayı karışıklığa meydan vermemek adına tablolaştırılarak açıklanacaktır (Tablo 1).

Tablo 1. İslam İktisat Coğrafyasında Abbâsî Devletine Getirilen Ürünler ve Bölgeler

BÖLGE/YER ADI	ÜRÜNLER	ÜRÜNLERİN TÜRÜ
HİNDİSTAN	Gıda	Hindistan Cevizi
	Canlı Hayvan	Panter, Kaplan, Fil
	Deri	Kaplan Derisi
	Taş	Kırmızı Yakut
	Ahşap	Beyaz Sandal ve Abanoz
ÇİN	Hammadde	Çelik, İpek
	Canlı Hayvan	Tavus Kuşu, Savaş Atları
	Kullanım Eşyaları	Kağıt, Porselen, Mürekkep, Keçe, Eğer
	Gıda ve İlaç	Tarçın, Saf Ravend (Mide İlacı)
BİZANS	Kullanım Eşyaları	Dinar, İpek Kumaş ve Elbiseler, Gümüş, Altın ve Seramik Kaplar, Atlas, Kilit,
	Gıda ve İlaç	Akakir, Gül, Badem
	Canlı Hayvan	Savaş Atları,
	Hizmet Erbabı	Cariye, Su Mühendisleri, Ziraatçı, Mermer Ustaları, Saban Kullanan Çiftçiler ve Hizmetçiler.
	Hammadde	Pirinç
ARAP BÖLGELERİ	Canlı Hayvan	Arap Atları, Deve Kuşu, Asil hayvanlar (Soy develeri)
	Ahşap	Kâne (Ağaç Türü)
	Hammadde	Tabaklanmış Yünlü Deri
KUZEY AFRİKA	Canlı Hayvan	Şahin ve Doğan gibi av Kuşları
	Hammadde	Kaplan Derisi ve Deri tabaklamasında kullanılan ağaç yaprağı
	Kullanım Eşyası	Keçe
YEMEN	Hammadde	Tabaklanmış Deri, Zürafa Derisi, Manda Derisi
	Taş	Akik
	Gıda ve İlaç	Sürme, Buhur, Boya Otu, Za'ferân
MISIR	Canlı Hayvan	Zebra
	Taş	Zeberced
	Kullanım Eşyası	İnce Elbiseler, Kağıt
	Gıda ve İlaç	Pelesenk Yağı
FARS BÖLGESİ	Kullanım Eşyası	Keten Elbiseler
	Gıda	Gül Suyu, Nilüfer Yağı, Yasemin Yağı ve İçecekler
HAZAR	Hizmet Alımı	Köle, Cariye
	Kullanım Eşyası	Zırh, Miğfer
	Gıda	Yumurta
HAREZM	Hammadde	Kâkum, Samur, Sincap, Tilki Derileri
	Gıda ve İlaç	Şeker Kamışı ve Misk
SEMERKANT	Kullanım Eşyası	Kağıt
BELH	Gıda	Üzüm ve Vişne
BUŞENC	İlaç	Kebre Otu
MERV	Kullanım Eşyası	Sanatçılar için Ud, Halı ve Giyisiler
CÜRCÂN	Hammadde	İpek
	Gıda	Nar, Üzüm
	Taş	Yermu' (Kireç taşı)
	Canlı Hayvan	Sülün
AMED (DİYARBAKIR)	Kullanım Eşyası	Yün elbise, Örtü, Nakışlı Giyisiler, Mendiller

DENBÂVEND	Kullanım Eşyası	Ok ucunda kullanılan demir (ok termeni)
REY	Hammadde	Keten, Cıva
	Kullanım Eşyası	Silah çeşitleri, Elbise ve elbise türleri, şapka, taraklar
	Gıda	Nar, Şeftali
İSFAHAN	Kullanım Eşyası	Bal mumu, Ayna, Yataklar, Giyisiler.
	Gıda	Bal, Armut, Elma, Tuz, Za'feran, Çöven Otu, Üstübec, Sürme, Meyve İçecekleri
KUMİS	Kullanım Eşyası	Baltalar, Çuval Bezi, Şemsiye ve Atkı
KİRMAN	Gıda	Çivit ve Kimyon
CUR	Gıda	Baklagiller ve Cevreş Otu
BERZA'A	Canlı hayvan	Çevik Katırlar
FESA	Gıda	Fıstık ve Meyve Çeşitleri
	Kullanım Eşyası	Cam
NUSAYBIN	Hammadde	Kurşun
UMMAN VE DENİZİ	Mücevher	İnci
MEYSAN	Kullanım Eşyası	Yastık ve Çarşafklar
AHVAZ VE ÇEVRESİ	Kullanım Eşyası	İpek Kumaş
	Hizmet Alımı	Rakkaseler, Çalgıcılar
	Gıda	Hurma Çeşitleri, Pekmez, Şeker
SÛS	Canlı Hayvan	Evcil Hayvanlar
	Gıda	Turunçgiller, Menekşe Yağı, Reyhan
	Kullanım Eşyası	Keçe
MUSUL	Kullanım Eşyası	Örtüler ve yaygılar
	Canlı Hayvan	Keklik ve Bildircin
HULVAN	Gıda	Nar, Dut, Turşu
ERMENİSTAN/ AZERBAYCAN	Kullanım Eşyası	Keçe, Sergi, Kilim, Elbiseler ve Yünler
	Hizmet Alımı	Köle

Kaynak: Yazar Tarafından Hazırlanmıştır.

Tablo 1'den anlaşıldığı üzere her bir bölge, kendine özgün ürünler ve bunların Abbâsî dönemi İslam dünyasındaki ticarete oynadığı roller açısından farklılık göstermektedir. Bu ürün çeşitliliği, Abbâsî dönemindeki İslam dünyasının; ekonomik ağının genişliği, ürün çeşitliliği, ürünlerin hangi pazarlara ihraç edildiği, hangi ulaşım yollarının kullanıldığı ve tüketim merkezlerine nasıl dağıtıldığını iktisat ve coğrafya ilişkisiyle mekânsal yaklaşım çerçevesinde ortaya koymakta ve iktisadi coğrafyanın çok yönlü olduğunu göstermektedir. Bölgelerin ürettikleri özgün ürün ve emtialar, o dönemdeki ekonomik ve kültürel etkileşimlerin ve ticari bağlantıların bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Bu yönüyle Câhiz'in eseri belirli ürünlere dayalı ticaretinin hangi coğrafi bölgelere göre şekillendiğini ve bu ürünlerin ticaret ağları içindeki yerini anlamada önemli bir kaynak mesabesinde olduğu söylenebilir.

2.1.4. İslam İktisat Coğrafyasında Canlı Hayvan ve Yırtıcı Kuşlar

Câhiz, eserinin son bölümünde tarihi süreç ve yaşadığı dönem içerisinde önemli bir yeri olan ve özellikle de avcılıkta kullanılan hayvanlardan (yırtıcı kuş türleri) bahsetmektedir.¹⁰¹ Abbâsî döneminde saray ricali ve üst düzey statüde olan devlet görevlilerinin özel olarak besledikleri ve avcılıkta kullandıkları bu hayvanlara dair de değerlendirmeler yapan Câhiz diğer ürünler gibi bunlara dair standartlar belirlemekte ve bölgelere göre bunların özelliklerini zikretmektedir. Dönemin iktisadi açıdan ehemmiyete sahip olan bu hayvanların eserde zikredilmesi İslam iktisat coğrafyasının ürün çeşitliliğini ve bölgesel mekânlarla ilişkisini göstermesi açısından değerlidir. Doğan, atmaca ve şahin türü yırtıcı kuşlardan bahseden Câhiz, Türk coğrafyasından Hazar

¹⁰¹ Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, 36-37; Söylemez, "Câhiz'in et-Tebassur bi't-Ticare Adlı Risalesi", 329-330.

kıyısına kadar (Gilan) olan bölgede yetişenlerin beyaz, Doğu Afrika (Zenc) ile Hind ve Yemen üçgeninde yetişenlerin simsiyah, diğer bölgelerde yetişen doğanların ise siyah ve toprak rengine sahip olduklarını belirtmektedir. Burada doğan türü yırtıcı kuşun rengine göre yetiştirildiği ortamın ve kalitesinin belirlendiği, en kaliteli doğan türünün de beyaz renkli olduğu ifade edilmektedir.

Şahin türüne dair değerlendirmelerde de bulunan Câhiz, Cürcân ve deniz şahinini renklerine göre tasnif etmektedir. Simsiyah olanının deniz, beyaz olanın ise Cürcân şahini olduğunu söylemektedir. Atmaca türünden de bahseden müellif, en tutulanının simsiyah renkli olan deniz atmacası, sonra beyaz Hint atmacası ve ardından da kırmızı deniz atmacasını olduğunu ifade etmektedir. Müellif ayrıca atmacanın fiziki görünüşüne göre de değer kazandığını ve ideal olan gelişime ulaşmış bir atmacanın 130 dirheme kadar değerlenebileceğini söyleyerek piyasa rayiç bedelinin üst sınır fiyatını da zikretmektedir. Son olarak da cinsiyetlerine göre bu yırtıcı kuşların değerlendirmesini yapmaktadır. Bu yırtıcı kuşları asıl değerli kılan unsurun av deneyimine bağlı olduğunu ve nitelik açısından bu kuşlara kıymet veren bütüncül unsurun gelişimini tamamlamış güzel görümlü ve deneyimli olan türler olduğunu ifade etmiştir.¹⁰²

Sonuç

İslam düşünce geleneğinin velûd isimlerinden birisi olan Câhiz el-Kinânî'nin kaleme almış olduğu *et-Tebassur bi't-Ticâra* isimli eser, Abbâsî dönemi İslam dünyasının iktisat coğrafyasını ihtiva eden ve zengin verilerle dönemin mekânsal algısını ortaya koyan bir çalışmadır. Eserin içeriğinde zikredilen ürünlerin coğrafi dağılımı, temin alanları, tüketim yerleri ve iktisadi açıdan etkilediği bölgeler/yerler coğrafya ve iktisat ilişkisini ortaya koyduğundan Abbâsî dönemi iktisat coğrafyasının mekânsal boyutunu göstermektedir. Câhiz'in bu eseri, Abbâsî dönemi İslam dünyasının ekonomik ve sosyal yapısını anlama çabası açısından da başvurulması gereken bir kaynaktır. Bu yönüyle eser, İslam iktisat düşünce geleneğinin temel taşlarından birini oluştururken, aynı zamanda dönemin coğrafi ve kültürel çeşitliliğini de gözler önüne sermektedir. Ayrıca eserin, Abbâsî dönemi İslam dünyasının iktisadi ve siyasi yapısını, kültürel ve sosyal dinamiklerini detaylı bir şekilde ele aldığı, bu dönemin ekonomik coğrafyasını zengin verilerle aydınlatmış görülmüştür.

Câhiz el-Kinânî'nin eseri, dönemin mekânsal algısını ve ekonomik yapılarını nasıl yansıttığını derinlemesine incelemiştir. Eserdeki ürün çeşitliliği, bu dönemin ekonomik çeşitliliğini ve ticaret yollarının genişliğini göstermektedir. Ayrıca, döneme ait ürün kalite standartları, fiyat değerlendirme ölçütleri, ürün doğrulaması ve kalite kontrol süreçleri, İslam iktisadının gelişmiş yapısını ve tüketici bilincinin önemini ortaya koymaktadır. İslam iktisat coğrafyası açısından iç ve dış bölgelerin ürün bazlı değerlendirilmesi sonucunda şu sonuçlara ulaşılmıştır:

İslam iktisat coğrafyasında Hindistan'ın özellikle lüks ürünler ve değerli emtialar açısından zengin bir dış kaynak olduğu, baharatlar, değerli taşlar ve kumaş gibi ürünlerle İslam iktisat coğrafyasında önemli bir yer tuttuğu görülmüştür. Çin ise özellikle kağıt ve ipek gibi malzemelerle Abbâsî dönemi İslam dünyasında dönemin şartlarına göre teknoloji ve kültür alışverişinin dış kaynağı olarak değerlendirilebilecek öneme sahiptir. Kuzey'de ise Bizans'ın, kıymetli taşlar ve lüks tekstil ürünleri ile İslam iktisat coğrafyasının hem lüks mallar hem de sanatsal (zanaat) ürünler açısından bir dış ticaret kaynağı olduğu anlaşılmıştır.

İslam iktisat coğrafyasını besleyen iç kaynakların en başında Arap Yarımadası gelmektedir. Yarımada, kokuşmayı önleyici maddeler ve iriyat amaçlı ürünler gibi özel malların ticaretiyle

¹⁰² Câhiz, *et-Tebassur bi't-Ticâra*, 37; Söylemez, "Câhiz'in *et-Tebassur bi't-Ticare Adlı Risalesi*", 330.

dönem içerisinde öne çıkmıştır. Bu bölgenin iklime bağlı olarak belirli niş ürünler ürettiği ve bunları diğer İslam beldelerindeki ticaret ağı ile birleştirerek dış ticarete sevk ettiği görülmüştür. Yemen, başta deri ve tekstil olmak üzere baharatlar açısından zengin tarımsal ürünlerle ön plana çıkmış ve bu ürünlerin dönemin ticaretinde önemli bir rol oynadığı anlaşılmıştır. Kuzey Afrika, özellikle canlı hayvan ticaretiyle öne çıkarak deri ve tekstil endüstrisinin gelişmiş olduğu bir iç üretim alanı oluşturmuş ve Bağdat başta olmak üzere iç ve dış ticarete önemli bir yer tutmuştur. Nil nehrinin bereketli toprakları Mısır'ın ise gıda ve lüks ürünlerin yanı sıra kıymetli taşlar gibi çeşitli malların ticaretinin yapıldığı bir bölge olarak İslam iktisat coğrafyasının önemli bir merkezi olduğu anlaşılmıştır. Fars Körfez bölgesi, özellikle inci gibi deniz ürünleriyle dikkat çeken bir bölge olmuş Hazar ise gıda, giyim ve değerli metaller gibi çeşitli ürünlerle İslam iktisat coğrafyasının geniş ürün yelpazesinde önemli bir tedarik merkezi olarak ön plana çıkmıştır. Harzem, Şirvan, Belh, Buhâra, Merv ve Cürcân, Anadolu ve Rey bölgeleri de genellikle tekstil ve ham madde ticaretiyle İslam iktisat coğrafyasının tedarik zinciri bileşenleri olmuştur.

Câhiz, belirli bölgelerin İslam iktisat coğrafyasının ticaret ağlarındaki rolü ve ürettikleri özgün ürünler açısından önemli veriler ortaya koymuştur. Arap Yarımadası'nın özel malların ticareti, Yemen'in zengin tarımsal ürünleri, Kuzey Afrika'nın canlı hayvan ticareti ve deri ile tekstil ürünleri, Mısır'ın gıda ve lüks mallar ile kıymetli taşlar, Fars Körfezi'nin deniz ürünleri ve Hazar bölgesinin çeşitli emtiaları İslam dünyasının ekonomik ve ticari yapılanmasında bu bölgelerin belirleyici arterler olduğunu vurgulamıştır. Özellikle, bölgesel ürün çeşitliliği ve her bir bölgenin ihtisaslaştığı ticaret kalemleri, bölgesel ekonomik gelişmelerin yanı sıra, İslam dünyasının ticaret yolları ve pazarları üzerinde derin bir etkiye sahip olmuştur. Sonuç olarak, bu bölgelerin her biri, İslam iktisat coğrafyasının gelişimini besleyen ve şekillendiren temel kaynaklar olarak tespit edilmiş ve ticaret ağlarında merkezi rol oynayan bölgeler olarak öne çıkmışlardır.

Bu çalışma, İslam iktisadi coğrafyasının dönemsel evrimini, özellikle Abbâsî dönemindeki ticaret ve ekonomik faaliyetlerin boyutlarını verilerle göstermiştir. İnsanların rağbet ettiği ürünlerin ve bunların ticaret yollarındaki seyrinin analizi, dönemin ekonomik ve sosyal yapısını daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, *et-Tebassur bi't-Ticâra* hem iktisadi coğrafya hem de kültürel birikimin incelenmesi açısından önemli bir kaynak olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca Câhiz el-Kinânî'nin bu eseri, Abbâsî dönemi İslam dünyasının ekonomik ve sosyal yapısını anlamada önemli bir parametre görevi üstlenmektedir. Son olarak eser, dönemin ekonomik coğrafyasını ve kültürel dinamiklerini zengin verilerle sunarak İslam iktisat tarihine ışık tutmakta, İslam iktisat düşünce tarihinin de daha net anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Kaynakça

- Abdülkerim Anî, Abdurrahman. *Târihu'l-Ummân fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye el-Ûlâ*. thk. Salih Ahmed Ali. Londra: Daru'l-Hikme, 1999.
- Ahmad, Sayyid Maqbul. "Coğrafya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/62-66. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ahmed b. Yâkub, el-Hemdânî. *Sifetü Cezîretü'l-Arab*. thk. Muhammed b. Ali el-Ekvâ el-Hivâlî. Riyad: Dâru'l-Yemâme, 1977.
- Ali b. Muhammed b. Ali Şerif, el-Cürcânî. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dar'ul-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Al-Jahiz, Abu Uthman 'Amr Ibn Bahr al-Basri. *The Book of Insight Into Commerce*. çev. Adi Setia. Malaysia: IBFIM, 2012.
- Baby, Jean. *Ekonomi Politiğin Temel Prensipleri*. çev. Cenap Karakaya. İstanbul: Sosyal, 3.Basım., 1975.
- Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmet b. Ali Hatip. *Tarih'u Bağdad ev Medîneti's-Selâm*. thk. Ahmed Muhtar el-Abbâdî. 14 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1931.
- Bakır, Abdulhalik. *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşışı*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000.
- Bakır, Abdulhalik. "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi". *Bellekten* 65/242 (2001), 75-160. <https://doi.org/10.37879/bellekten.2001.75>
- Bakır, Abdulhalik. "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi". *Bellekten* 64/241 (2000), 749-826. <https://doi.org/10.37879/bellekten.2000.749>
- Belazûrî, Ahmet b. Yahya. *Fütühu'l-Buldan: Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda. Ankara: Siyer Yayınları, 2013.
- Belge, Rauf. "İbn Haldun'un Mukaddime'sinde İktisadi Coğrafya". *Öneri Dergisi* 13/50 (2018), 266-287. <https://doi.org/10.14783/maruoneri.v13i38778.385911>
- Bilgili, Münür. "Coğrafyada Mekân Felsefesi Üzerine Yaklaşımlar". *International Journal of Geography and Geography Education* 41 (2020), 88-102. <https://doi.org/10.32003/igge.674936>
- Brockelmann, Carl - Witkam, Jan Just. *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*. 6. Edition, 6 Cilt. UK: Brill, 1996.
- Büyükcoşkun, Kudret. "Arabistan (Cezîratü'l-Arab)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/252-258. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Câhiz, Amr b. Bahr el-Kinânî. *et-Tebassur bi't-Ticâra*. thk. Hasan Husni Abdulvehhâb Tûnusî. Birleşik Kırallık: Hindawî, 2021.
- Cebr, Cemil. *iel-Câhiz fi Hayâtih ve Edebih ve Fikrih*. Beyrut: Şirketü Alemiyyeti li'l-Kitâb, 2008.
- Curtin, Philip D. *Dünya Tarihinde Kültürler Arası Ticaret*. çev. Şaban Bıyıklı. İstanbul: Küre Yayınları, 2008.
- Demirci, Mustafa. "Bütün Yollar Bağdat'a Çıkar: "Antik Çağ Bilim, İnanç ve Düşüncelerinin Bağdat'a İntikali". *İstem* 30 (2017), 225-256.
- Dürî, Abdülaziz ed-. "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/441-442. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Dündar, Abdülhamit. "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat: Dairevi Şehrin Kuruluşu ve Mimari Özellikleri". *İslam Araştırmaları Dergisi* 46 (2021), 1-58. <https://doi.org/10.26570/isad.815760>
- Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût, el-Hamevî. *el-Mu'cemu'l-Büldân*. thk. Ferid Abdülaziz Cündî. Beyrut: Dar'ul-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- el-Hamevî, Yâkut. *Mu'cemü'l-Üdebâ*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Ergin, Mehmet Mesut. "الجاحظ حياته وأثاره والرواية الادبية". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2013), 29-42.
- Estall, R. C. "Economic Geography and Regional Geography". *Geography* 62/4 (1977), 297-310.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*. thk. Muhammed Eb'ül-Fazl İbrahim. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- ez-Ziriklî, Hayreddin. *el-A 'lâm*. Beyrut: Daru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1990.

- Gates, Warren E. "The Spread of Ibn Khaldūn's Ideas on Climate and Culture". *Journal of the History of Ideas* 28/3 (1967), 415-422.
- Göl, Yavuz Selim. "Abbâsiler Döneminde Kâdı'l-Kudâtlık". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 11-59.
- Göl, Yavuz Selim. *Abbâsiler Döneminde Kâdı'l-Kudâtlık*. Ankara: İlâhiyât, 2020.
- H. Kramers, John. "Coğrafya ve Ticaret". çev. Murat Ağarı. *İslami Araştırmalar Dergisi* 16/4 (ts.), 678-687.
- Hasan, Hasan İbrahim. *İslam Tarihi*. çev. İsmail Yiğit. 14 Cilt. İstanbul: Kayihan Yayınları, 1988.
- İbn Hallikân, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâü'z-Zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâr'u Sâdır, 1977.
- İbnü'l-Mücâvir. *Sıfâtü Bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve Ba'zı'l-Hicâzi el-Müsemmâtü Tarihu'l-Müstebsîr*. thk. Memduh Hasan Muhammed. Kahire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 1996.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali b. Ahmed. *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*. Kahire: Dâr'ul-Kütübî'l-Mısriyye, 2008.
- Kaygalak, İrfan. "Postmodern Eleştirilerin Coğrafi Düşünce ve Yeni Mekân Kavrayışları Üzerine Yansımaları". *Coğrafi Bilimler Dergisi* 9/1 (2011), 1-10. https://doi.org/10.1501/Cogbil_0000000114
- Kindî, Yâkub bin İshak. *Felsefi Risaleler*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Köktürk, Mustafa. *Av Hayvanları ve Avcılık*. Ankara: Tarım Bakanlığı Yayınları, 1946.
- Kutluer, İlhan. "Mekân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/550-552. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Külekçi, Cahit. *Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*. İstanbul: DBY Yayınları, 2013.
- Medenî, Emin. *et-Târihu'l-Arab ve Coğrafiyyâtühû*. 3 Cilt. Riyad: Dârul-Kavâfil li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2008.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*. thk. Said Muhammed el-Hâm. Beyrut, ts.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Necm, Vedîa Tâhâ. *el-Câhiz ve'l-Hadâratü'l-Abbâsiyye*. Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1965.
- Nefis, Ahmed. "Coğrafya". çev. Mustafa Armağan. *İslam Düşüncesi Tarihi*. ed. Mian Muhammed Şerif. 4/35-66. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Orman, Sabri. "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 4/6 (1999), 9-48.
- Özdal, Ahmet N. *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2016.
- Özgen, Nurettin. "Bilim Olarak Coğrafya ve Evrimsel Paradigmaları". *Ege Coğrafya Dergisi* 19/2 (2010), 1-26.
- Pellat, Charles. *The Life and Works of Jâhiz*. çev. D.W. Hawke. Los Angeles: University of California Press, 1969.
- Samadi, S. Bahadur. "Abbâsî Hâkimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler". çev. A. Turan Yüksel. *İstem* 6/12 (2008), 241-250.
- Sami, Şemseddin. *Kamus-ı Türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 13. Basım, 2004.
- Siddiqi, Akhtar Husain. "Muslim Geographic Thought and the Influence of Greek Philosophy". *GeoJournal* 37/1 (1995), 9-15.
- Söylemez, M. Mahfuz. "Câhiz'in et-Tebessur bi't-Ticare Adlı Risalesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (2001), 305-331.
- Şehristânî. *el-Milel ve'n-Nihal*. Beyrut: Dar'ul-Kütüb, 1992.
- Şeşen, Ramazan. "Câhiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/24-26. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Tümertekin, Erol-Özgüç, Nazmiye. *Beşeri Coğrafya/İnsan, Kültür, Mekan*. İstanbul: Çantay Kitabevi, 2019.
- Uçar, İlyas. *H. Muhammed Zamanında Medine'de Gündelik Hayat Mekanın Üretimi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2019.
- Ya'kubi. *Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002.
- Yeung, Henry Wai-chung. "Rethinking Relational Economic Geography". *Transactions of the Institute of British Geographers* 30/1 (2005), 37-51.
- Yıldırım, Taner. *Ticaretin Altın Çağı*. ed. Yunus Emre Tansü. Elazığ: İksad, 2022.

Yıldırım, Taner-Çelik, Aydın. "Abbasiler Dönemi Bağdat Çarşıları". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (2013), 241-253.

Kubbealtı Lugatı. Erişim 03 Haziran 2023. lugatim.com/kullanım

Nişanyan Sözlük. Erişim 02 Haziran 2023. <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/coğrafya>